

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Радянсько-польські відносини: липень 1941 - квітень 1943рр. (від встановлення до розриву зв'язків з урядом В. Сікорського)»

Виконав: студент IV курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності) 032
«історія та археологія»

Ребров Антон Валерійович

Керівник: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
Волосник Юрій Петрович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.

.....П.І.Б.....

Зміст

Список скорочень	3
Вступ	3
Розділ I. Відновлення відносин між СРСР та емігрантським урядом Польщі в 1941р.	15
1.1. Історичний контекст польсько-радянських відносин 1941-1943 рр.	15
1. 2. Встановлення дипломатичних відносин між СРСР та польським емігрантським урядом у липні 1941р.	29
Розділ II. Формування польської армії генерала В. Андерса та її виведення в Іран.	39
2.1. Початок формування польської армії в СРСР. Зустріч Сталіна і Сікорського.	39
2. 2. Початок виводу польських військ в Іран.	57
2.3. Остаточний вихід армії Андерса з СРСР.	62
Розділ III. Розвиток радянсько-польських відносин в 1942 - навесні 1943рр. та причини і наслідки їх розриву.	73
3.1. Польсько-радянські відносини у 1942-1943рр.	73
3.2. Катинська трагедія та її роль у розриві дипломатичних відносин СРСР з урядом Сікорського.	80
Висновки	96
Список використаних джерел та літератури	100
Резюме	104

Список скорочень

Українська:

ДКО - Державний комітет оборони

ЗМІ - Засоби масової інформації

МКЧХ - Міжнародний Комітет Червоного Хреста

НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЗС - Народний комісаріат закордонних справ

НКО - Народний комісаріат оборони

НСДАП (транслітерація від NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) - Націонал-соціалістична німецька робітничка партія

ПНР - Польська Народна Республіка

РНК - Рада Народних Комісарів

РРФСР - Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСР - Радянська Соціалістична Республіка

РСЧА - Робітничо-Селянська Червона Армія

СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік

США - Сполучені Штати Америки

УНР - Українська Народна Республіка

ЦК ВКП(б) - Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії

ЦК РКБ(б) - Центральний комітет Російської комуністичної партії більшовиків

Англійська:

BBC- British Broadcasting Corporation

Вступ

Актуальність. Дослідження питань взаємодії СРСР з різними країнами Східної Європи - учасниками Антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни є важливою частиною історії ХХ ст. Адже після початку німецько-радянської війни у 1941 р. СРСР потребував якомога більшої кількості союзників у боротьбі з агресором. Одним із таких союзників у Східній Європі стала Польща, чий емігрантський уряд на чолі з генералом Сікорським діяв у Лондоні після окупації Польщі Німеччиною у 1939р. Польща також потребувала союзників, тому перед радянськими та польськими дипломатами і військовими постала задача організувати ефективну співпрацю та взаємодопомогу у тяжкій боротьбі проти спільного ворога.

Однак, незважаючи на початкові успіхи, історія радянсько-польських відносин під час Другої світової була складною та суперечливою. Протягом 1941-1943р. відносини сторін одна до одної неодноразово змінювались, мали місце серйозні розбіжності, конфлікти, що зрештою призвело до розриву дипломатичних стосунків у 1943 р. І цей розрив, на жаль, справив величезний вплив на подальшу долю як Польщі, так і усїєї Східної Європи.

Враховуючи те, що до 1990-х років історики як ПНР, так і СРСР перебували під гнітючим впливом комуністичної ідеології, досліджень, що суперечили офіційному радянському баченню двополярного світу, було небагато. Звісно, у минулому вистачало і відносно незалежних наукових робіт на зазначену тему, однак часто вони все одно були заручниками певних ідеологічних переконань.

Тим важливішим є дослідження цих відносин в контексті нинішньої співпраці Польщі та України. Маючи досить протяжний спільний кордон, а також міцні економічні, політичні та військові зв'язки, Польща перетворюється на головного союзника України у Східній Європі. Важливо вивчати і розуміти не лише свою власну історію, а й історію сусідніх країн та союзників. Адже науковий підхід до дослідження можливих спірних питань минулого дозволить краще налагодити контакт з Польщею. Сказане вище обумовлює вибір автором даної теми дослідження та її актуальність.

Об'єктом дослідження є відносини СРСР та Польщі під час Другої світової війни.

Предметом дослідження є розвиток радянсько-польських дипломатичних відносин, співпраця у військовій сфері, міждержавні угоди та їх вплив на стан відносин між двома країнами.

Територіальні межі роботи охоплюють здебільшого територію Польщі, де відбувалась більшість з досліджуваних подій і явищ, територію колишнього СРСР в кордонах 1941-1943рр, а також включає окремі міста Європи, і Америки, де відбувались зустрічі на дипломатичному рівні - Лондон, Москва, Вашингтон.

Хронологічні межі роботи обмежені періодом з 1941 до 1943 року, тобто з моменту відновлення дипломатичних відносин між СРСР та Польщею і до розриву останніх у квітні 1943р.

Історіографія проблеми. Всю літературу з даної проблеми можна умовно поділити на радянську, сучасну вітчизняну і зарубіжну. Досліджуваній темі присвячена досить велика кількість наукових публікацій, книг, статей та ін. Їх авторами були різні історики з СРСР, Польщі та інших країн, а також України.

Також роботи розрізняються часом створення, що суттєво відображається на їх змісті. Зокрема, роботи, створені за часів СРСР та діяльності польського емігрантського уряду (до 1990р.) мають досить низький рівень об'єктивності через взаємне упереджене ставлення та ідеологічний вплив. Більш сучасні роботи якісніші у науковому плані, проте інколи також не позбавлені стереотипів та міфів, тому робота з ними потребує уваги та критичного аналізу отриманої інформації.

Під час написання дипломної роботи було опрацьовано низку робіт. Перш за все, це загальні роботи, присвячені історії Польщі, історії Другої світової війни. Деякі з них описують досліджувані події досить коротко, інші - більш розгорнуто, акцентуючи увагу на певних подіях чи явищах. Серед таких робіт варто відзначити велику і ґрунтовну працю британської історикині польського походження Галік Коханські¹. Праця важлива для дослідження як з точки зору загального історичного контексту досліджуваних подій та погляду на них сучасних істориків, так і завдяки розгорнутим описам багатьох аспектів польської історії, що розглядаються у дипломній роботі. Також помістити досліджувані події у контекст Другої світової дозволяє робота британського історика Нормана Девіса, що включає опис місця Польщі у досліджуваному періоді.²

Для аналізу погляду радянської історіографії корисним став 2 том «Історії Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945», у якому досить стисло розглядається початок німецько-радянської війни та укладання договору Сікорського-Майського.³ Також для цього є третій том праці за редакцією Ф.

¹ Kochanski Halik. The eagle unbowed : Poland and the Poles in the Second World War . First Harvard University Press edition.2012. 783p .

² Davies N. No Simple Victory: Europe at War 1939-1945. New York: Penguin Books, 2008. 592 p.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6 т. Т. 2; Москва: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1961.682 с.

Зуєва та А. Манусевича,⁴ в якому коротко розглядається історія польської держави за часів Другої світової війни. Вказані роботи дають чітке уявлення про погляди офіційної радянської історіографії на досліджуване питання.

Важливою для погляду на питання радянсько-польських відносин з точки зору сучасної української історіографії є велика робота істориків Л. Зашкільняка та М. Крикуна⁵, у якій також досить коротко, але інформативно розглядаються питання радянсько-польських відносин. Також варто відзначити працю С. Рудько⁶, що розглядає історію Польщі у контексті загальної історії Центрально-Східної Європи ХХ ст.

Ще однією загальною працею, використаною під час написання була книга польських істориків Яна Кеневича, Михала Тимовського та Єжи Хольцера⁷, яка спільно з попередніми переліченими роботами важлива для формування різнобічного погляду на радянсько-польські відносини. Також серед польських підручників варто відзначити ґрунтовну працю істориків Чеслава Бжоза та Анджея Леон Сова, що також важлива як погляд з боку сучасної польської історіографії.⁸

Питанню радянсько-польських відносин присвячена і стаття польського історика Альбіна Гловацкі⁹. Оpubлікована вже у 1994р., вона досить об'єктивно розглядає проблеми цих відносин, вказуючи як на помилки радянського

⁴ История Польши в 3 т. Т.3. Под ред.Ф. Зуева, А. Манусевича, И. М. Издательство академии наук СССР , 1958. 668 с.

⁵ Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших часів. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка.2002. 752 с.

⁶ Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін.ХVІІІ - поч. ХХІ ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.

⁷ Кеневич Я. Тымовский М. Хольцер Е. История Польши. М. Издательство “Весь мир”, 2004. 544 с.

⁸ Czesław Brzoza, Andrzej Leon Sowa, Historia Polski 1918–1945. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. - 754 s.

⁹ Гловацки А. Сложные пути польско-советских отношений в годы Второй Мировой войны. Acta universitatis Lodziensis, Folia Historica 51. 1994. с. 161-172.

керівництва, так і на польського уряду. Проблемі польських кордонів присвячена стаття В. Барабаша, що розглядає вказану проблему не тільки у 1941-1943рр., а і протягом усієї Другої світової.¹⁰

Крім загальноісторичних робіт вкрай важливою є спеціальна історична література, яка зосереджує увагу на окремих подіях чи явищах, що досліджуються. Вони більш ґрунтовно розкривають тему, ніж загальні роботи, та часто містять дуже цінну для дослідження інформацію. Серед таких мною була використана книга М. Мельтюхова.¹¹ Вона допомагає зрозуміти перебіг радянсько-польських відносин перед Другою світовою, наслідки яких здебільшого і призвели до невдач у дипломатії 1941-1943рр. Також варто відзначити роботу українського історика А. Чайковського¹², що також багато уваги приділяє передумовам досліджуваних подій, розглядаючи їх досить об'єктивно, а також акцентуючи увагу на проблемі українського населення Західної України. Також така важливим є збірка статей «Польська кампанія 1939 року», де представлено статті польських істориків, аналізуючих різні аспекти нацистської агресії проти Польщі.¹³ На особливостях правління Йосипа Сталіна акцентує увагу Роберт Такер, чия робота надає багато цінної інформації для розуміння тих чи інших рішень диктатора.¹⁴

На угоді Сікорського-Майського акцентує увагу стаття польського дослідника Є. Дурачинського¹⁵ Автор детально і з посиланнями на документи аналізує підготовку і процес підписання угоди. Також аналізу угоди і

¹⁰ Барабаш В. Советско-польская граница в дипломатической борьбе между СССР и польским эмигрантским правительством в период Второй мировой войны. Белорусский исторический обзор, Минск. 2019, №1(1) с.53-79.

¹¹ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. М.: Вече, 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975

¹² Чайковский А. Радянсько-польські військово-політичні відносини напередодні та в умовах Другої Світової війни // Архіви України. 2014. № 2. с. 215-236.

¹³ Kampania polska 1939 roku. red. Juliusz Tym. Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2024. 290 s.

¹⁴ Такер Роберт. Сталин диктатор. У власти 1928-1941. Центрполиграф, 2013. 798 с.

¹⁵ Eugeniusz Duraczyński (red.), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów, Dziełje Najnowsze, Rocznik XIX. 1987 s. 91-138.

подальшому візиту Сікорського в Москву присвячена стаття М. Волоса.¹⁶ Разом ці статті розкривають багато важливих, але мало вивчених аспектів, що вплинули на радянсько-польську дипломатію.

Формуванню армії Андерса присвячено кілька робіт різного ступеня об'єктивності. Зокрема, Н. Лебедева у своєму дослідженні¹⁷ проводить ґрунтовний і об'єктивний аналіз процесу формування польського війська і його виводу в Іран. Інший сучасний російський історик Ю. Іванов у своїй статі¹⁸ вочевидь переслідував мету не розібратись в істинних причинах виводу польської армії в Іран, а просто перекласти відповідальність за це на польську сторону. Він обирає вигідні йому джерела, показуючи їх у потрібному світлі, і звинувачуючи поляків у небажанні воювати і лояльному ставленні до нацистів. Схожих поглядів дотримувалась у своїй статті білоруська історикиня Л. Гавриловець.¹⁹ Вивчення даних статей дозволяє зрозуміти, наскільки різні погляди і підходи до аналізу інформації існують у історичній науці щодо вказаної теми.

Причинам розриву дипломатичних відносин між СРСР та Польщею, серед яких одну з головних ролей зіграла Катинська трагедія, присвячені роботи вже згаданої Н. Лебедевої²⁰ та В. Парсаданової^{21 22}. Вони в деталях і з посиланнями

¹⁶ Mariusz Wołos. An Ally for Show. Soviet Diplomats and the Visit of General Władysław Sikorski to the Soviet Union in 1941. 2024. URL: <http://www.arei-journal.pl/articles/display/84>

¹⁷ Лебедева Н.С. Армия Андерса в документах российских архивов. (Институт всеобщей истории РАН). 1997.

¹⁸ Иванов Ю. Польская армия генерала В. Андерса в СССР (август 1941 — август 1942 года). // Новая и новейшая история. 2012. № 3. с. 52-58.

¹⁹ Гавриловец Л. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. Thesaurus. Выпуск XIII. Установа адукацыі «Магілёўскі інстытут Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь». 2024. с. 9-17.

²⁰ Лебедева Н.С. Катинь. Преступление против человечества. М. : Прогресс: Культура, 1994.

²¹ Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. Российская политическая энциклопедия. 2009. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=75249

²² Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. отв. Ред. П. Н. Ольшанский. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1982. 280 с.

на документи розкривають процес підготовки, вчинення і приховування цього радянського злочину, і є дуже цінними для дослідження цього питання. З точки польської історіографії проблему добре висвітлює робота Ю.Мацкевича²³, що була одним із перших ґрунтовних і об'єктивних досліджень на тему Катинської трагедії.

Отже, розглянута історіографія показує, що незважаючи на велику кількість виданих робіт зарубіжних авторів, у ній вкрай мало робіт українських істориків. Тож тема радянсько-польських відносин потребує ретельного дослідження з боку саме української історіографії.

Аналіз джерельної бази. Для історичного дослідження дуже важливими є не тільки наукові роботи, що відображають думки інших істориків, а й історичні джерела, які дозволяють сформуванню власний погляд на ситуацію.

Важливими є спогади і думки самих учасників подій, викладені у мемуарах, книгах та іншій літературі. Для розуміння процесу переговорів і підписання угоди Сікорського-Майського доволі цінними є спогади радянського посла І. Майського.²⁴ Хоч ці спогади вийшли у радянські часи, і схильні однобоко представляти поляків здебільшого у негативному світлі, вони є важливим джерелом для розгляду теми, і доповнюють інші джерела.

Спогади командуючого польською армією в СРСР Владислава Андерса²⁵ дають широке уявлення про проблеми, з якими стикалось польське військо у 1941-1942рр., і показують суб'єктивний погляд генерала на їх причини. Також він наводить записи кількох бесід за участю Сталіна і Сікорського. Інший погляд на формування армії Андерса і діяльність самого генерала надає його

²³ Мацкевич Ю. Катинь. Перевод с польского С.Крыжицкого. Заря. 1988.

²⁴ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219>

²⁵ Андерс В. Без последней главы / пер. с пол. Т. Уманской; послесл. Н. Лебедевой. Иностранная литература. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/>

ад'ютант, Єжи Клімковський у своїх спогадах²⁶. Він дуже критично ставиться до Андерса і його поглядів, вказуючи на його небажання воювати разом з Червоною армією, звинувачуючи останнього у корупції та симпатіях до нацистів. Книга містить очевидний посил проти емігрантського уряду, і навпаки усіляко виражає прихильність комуністичній ідеології СРСР і Сталіну. Але незважаючи на її очевидну ідеологічну заангажованість, вона є цінним джерелом для порівняльного аналізу зі спогадами Андерса, дозволяючи виявити спільні і відмінні думки у них.

Хоча Катинська трагедія не є центральною темою дослідження, розуміння її сутності є важливим для визначення ролі цієї справи у розриві радянсько-польських відносин. Серед небагатьох особистих свідчень Катинської трагедії дуже важливою є спогади польського офіцера С. Свяневича²⁷, якому пощастило в останній момент уникнути загибелі, і в подальшому розповісти світу багато подробиць.

Важливими є свідчення і радянських діячів, зокрема наркома іноземних справ В. Молотова²⁸. Автор цих записів, Фелікс Чуєв, надає інформацію бесід з Молотовим, що допомагає краще зрозуміти причини тих чи інших рішень, ухвалених радянською верхівкою. Також цінними є спогади члена політбюро ЦК ВКП(б) Микити Хрущова, що розкривають ці події з точки зору радянського політика.²⁹

Про роль Великобританії та погляди союзників на проблеми радянсько-польських відносин можна дізнатись із мемуарів британського прем'єра В. Черчилля. Конкретно до досліджуваного періоду відносяться III та IV томи

²⁶ Клімковський Е. Я был адъютантом генерала Андерса. М.: Издательство МЭИ, 1991. URL: <https://readli.net/ya-byil-adyutantom-general-andersa/>

²⁷ Свяневич С. В тени Катыни. пер. В. Абрамкина. Overseas Publications Interchange Ltd. London 1989. URL: https://royallib.com/read/svyanevich_stanislav/v_teni_katini.html#0

²⁸ Чуев Ф. Молотов. Полудержавный властелин. М, Олма-Пресс, 2002. 736 с.

²⁹ Хрущёв Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва, Информационно-издательская компания "Московские Новости", 1999.

його книги “Друга світова війна”³⁰, що доповнюють інші джерела, та допомагають зрозуміти причини тих чи інших дій лідерів Великої трійки. Також про це доволі багато інформації можна дізнатись із переписки Черчилля, Сталіна та Рузвельтта, опублікованій у збірці документів.³¹ Вони надають уявлення про офіційну позицію керівників держав Великої трійки, яка формувала подальший політичний курс.

Однак найбільше інформації, на мою думку, у історичному дослідженні можна почерпнути саме з документів. Вони найбільш чітко відображають реальні прагнення тої сторони, яка їх складала, за якими б формулюваннями ці наміри не були приховані. Важливим джерелом для написання роботи є опубліковані тематичні збірки документів по радянсько-польським відносинам. Тому під час написання роботи було використано ряд збірок документів, що стосувались радянсько-польських відносин. Дуже корисною для написання виявилась збірка за редакцією Г. Матвеева. Вона містить переважно радянські документи зазначеного періоду, однак також включає і переклади деяких польських, британських чи американських документів. Для розкриття передумов радянсько-польських відносин є корисним перший том збірки, що включає період 1918-1926рр.³² Період з 1941 по 1943рр. включено у четвертий том - документи 1939-1945рр., що також дає уявлення і про підготовку радянської агресії проти Польщі у 1939р.³³ Більш рання збірка документів за редакцією І. Хренова і Т. Цесляка добре доповнює попередню, хоча багато документів в них і повторюються.³⁴

³⁰ Churchill W. The Second World War. The Great Alliance. Vol. III. London. The Reprint Society , 1950. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.242794/mode/1up>

³¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. М. Изд. «Воскресенье». 2005. 670 с.

³² Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 1. 1918-1926 / Ред.-сост. Г. Ф. Матвеев. М.: Аспект Пресс, 2017. 628 с.

³³ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 4. 1939-1945 / Ред.-сост. Н.С. Лебедева. М.: Аспект Пресс, 2017. 704 с.

³⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939-1943 гг. Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т истории польско-советских отношений Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк. М.: Наука, 1973. 510 с.

Збірки документів щодо Катинської трагедії не тільки добре розкривають її причини і планування, а й містять інші документи періоду 1939-1945рр., що доповнюють перелічені вище збірки. Такими, зокрема, є збірка за редакцією О. Яковлева³⁵ та Н. Лебедевої.³⁶

Англомовна збірка, видана Форрін Офіс має досить великий об'єм документів, що не зустрічаються у російськомовних збірках.³⁷ Доповнюють картину також документи із польської збірки³⁸, що надає деякі листи Сікорського до лідерів США та Великобританії.

Крім вказаних документів під час написання роботи було використано і матеріали періодичних видань різних країн, що висвітлюють позицію держав щодо тих чи інших подій, ставлення до них суспільства, а також доповнюють інші історичні джерела. Серед радянської періодики, що транслювала офіційну думку партійного керівництва, і була більше засобом пропаганди, ніж масової інформації, було вивчено номери газет “Правда” та інші за період 1939-1943рр. Вони яскраво свідчать про підготовку населення до агресії проти Польщі, розриву дипломатичних відносин з урядом Сікорського та ін.

Також було розглянуто публікації польських газет, зокрема “Dziennik Polski”, який був одним із найпопулярніших польських друкованих видань в еміграції. Крім того, проаналізовано і публікації інших європейських і американських ЗМІ.

³⁵ Катинь. Пленники нобъявленной войны. Под общ. ред. А.Н. Яковлева. М, 1999. 607 с.

³⁶ Катинь. Март 1940 г. — сентябрь 2000 г.: Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катини. Документы/Отв. составитель Н.С. Лебедева. М.: Изд. «Весь Мир», 2001. 688 с.

³⁷ Polish-soviet relations 1918-1943. Official Documents. University of California, 1946. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1)

³⁸ Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941. red. Jacek Tebinka. Polski Instytut Spraw Miedzynarodowych. Warszawa 2013. 976 s.

Отже, аналіз джерельної бази показує, що вона є достатньою для досягнення поставленої у бакалаврській роботі мети.

Метою роботи є комплексне висвітлення відносин СРСР та емігрантського уряду Польщі у 1941-1943рр. та аналіз причин їх розриву.

Відповідно до мети автор ставить наступні завдання:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми.
2. Висвітлити передумови та причини відновлення дипломатичних зв'язків між СРСР та емігрантським урядом Польщі.
3. З'ясувати основні положення угоди Сікорського—Майського та її наслідки.
4. Показати процес формування польських військових частин генерала В. Андерса на території СРСР.
5. Встановити причини та наслідки виведення польської армії В. Андерса в Іран.
6. Розкрити вплив катинської трагедії на розрив дипломатичних відносин між СРСР та урядом В. Сікорського навесні 1943р.

Попри значний обсяг матеріалу варто зазначити, що роботи здебільшого присвячені окремим аспектам радянсько-польських відносин, і не поєднують їх в цілісну картину. Тому **наукова новизна** роботи полягає у спробі комплексно розглянути різні аспекти проблеми як частини єдиного цілого. Автор вперше дослідив склад армії генерала Андерса, сформованої на території СРСР. Дістало подальший розвиток уявлення про суттєву роль суб'єктивного чинника у дипломатичних відносинах між Польщею та СРСР.

Методологічною основою роботи є загальноприйняті принципи об'єктивності, історизму та системності. Поряд із загальнонауковими методами пізнання (синтез і аналіз, узагальнення і абстракція, індукція і дедукція) в

роботі широко застосовувались спеціальні історичні методи дослідження, до яких належить: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-біографічний метод, метод історичної реконструкції. Основним для роботи є історико-генетичний метод, що дозволяє краще розкрити причинно-наслідкові зв'язки у окремих аспектах досліджуваних подій, прослідкувати їх еволюцію та скласти у єдину, логічну картину. Зокрема, даний метод виявився дуже корисним для з'ясування передумов відновлення радянсько-польських відносин і розкриття причинно-наслідкових зв'язків між подіями 1918-1939рр. та безпосередньо польсько-радянськими відносинами 1941-1943рр., а також впливу різних подій досліджуваного періоду на розвиток дипломатичних стосунків. Метод порівняння дозволив зробити порівняння між тим, як розвивались відносини між урядами СРСР та Польщі на різних етапах історії. Історико-біографічний метод дозволив краще зрозуміти біографії таких діячів як В. Андерс, В. Сікорський, В. Молотов та інших акторів. Для викладення інформації у роботі використано проблемно-хронологічний метод подачі інформації, оскільки він дозволяє розглядати події у їх хронологічній послідовності.

Робота складається зі змісту, списку скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та історичних джерел, резюме.

Розділ I. Відновлення відносин між СРСР та емігрантським урядом Польщі в 1941р.

1.1. Історичний контекст польсько-радянських відносин 1941-1943 рр.

Для усебічного розгляду радянсько-польських відносин необхідно проаналізувати історичний контекст досліджуваних подій. Для більш ґрунтовного розуміння історичних передумов, що у значній мірі вплинули на розвиток радянсько-польських відносин у 1941-1943 рр, варто коротко розглянути загальну історію взаємин Польщі та СРСР.

Вони беруть свій початок у хаосі закінчення Першої світової війни та триваючої Громадянської війни в Росії. 3 березня 1918р. було підписано Брест-Литовський мирний договір, який фактично означав вихід Росії з Першої світової війни. Серед пунктів крім визнання незалежності низки держав, зокрема УНР, Фінляндії, Естляндії та Ліфляндії, було встановлено і західний кордон РРФСР. Таким чином територія Польщі опинялась за межами РРФСР. Польща на той час керувалась Регентською Радою, встановленою Німеччиною та Австро-Угорщиною. Саме від неї надходила ініціатива встановлення дипломатичних зв'язків з Радянською Росією, однак радянське керівництво не визнавало влади Регентської Ради, тому 16 червня 1918 р. пропозиція була відхилена. За півроку, 29 жовтня, вже РРФСР запропонувала акредитувати свого дипломатичного представника Ю. Мархлевського, однак на цей раз відмовила Регентська Рада, яка не бажала мати радянських агентів впливу на своїй території.

11 листопада 1918р. Перша світова закінчилась підписанням Комп'єнського перемир'я. Його положення також скасовували Брест-Литовський мир, і сторони відмовились від виконання його пунктів. З огляду на

поразку Четверного союзу, революції в Австро-Угорщині, ріст впливу соціалістів, а також активізації польського і українського національного рухів, Регентська Рада ухвалила рішення 11 листопада передати владу в Польщі Юзефу Пілсудському, щоб стабілізувати ситуацію в країні, а 14 листопада Регентська Рада була розпущена.³⁹ 16 листопада Пілсудський повідомив усі держави, крім РРФСР, про утворення незалежної Польщі. Після цього радянське керівництво заявило про бажання встановити дипломатичні зв'язки з Польщею, однак знов отримали відмову.

Також, відповідно до Комп'єнського миру, почався вивід німецьких військ з окупованих територій. Це сприяло початку активної боротьби за ці території між рештою сторін Громадянської війни. Найбільш активними учасниками цієї боротьби стала Радянська Росія та Польща.

Розуміючи небезпеку з боку Польщі, РРФСР намагалась тимчасово побудувати з нею мирні стосунки, щоб на певний час уникнути ризику війни з Польщею, зосередившись на боротьбі з військами Денікіна, Врангеля, УНР та нерегулярними військовими формуваннями. У той же час Пілсудський розумів, що громадянська війна значно послаблює Росію, і дає можливість значно розширити територію молодій держави, в ідеальному випадку - до кордонів 1772р, про які мріяли багато польських політиків і військових. Тому Польща відкидала пропозиції про дружні відносини, та готувалась до війни.⁴⁰

Одночасно з проголошенням незалежності Польща почала реалізовувати свої плани про відновлення могутньої держави. Ще 1 листопада почалась війна із Західноукраїнською Народною Республікою, яка проголосила свою

³⁹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Наук. ред. Л.

Зашкільняк. Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. с. 144

⁴⁰ Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін.ХVІІІ - поч. ХХІ ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. с. 88

незалежність. Польща підтримувала Комітет захисту східних околиць - збройні формування з поляків, що боролись з радянським наступом на захід у Литві і Білорусі. 1 січня 1919р. польська армія зайняла Вільно, однак невдози була змушена залишити місто через наступ Червоної армії. В той же час було проголошено радянські республіки у Білорусі та Литві. Нові спроби радянського керівництва запобігти війні у лютому 1919р. і залишити ці території за собою ні до чого не призвели, оскільки суперечили польським інтересам. У той же час, 5 лютого було підписано договір з Німеччиною про вивід німецьких військ з Білорусі та Литви, чие місце у середині лютого зайняли поляки. До кінця лютого 1919р. сформувався польсько-радянський фронт, і почалась війна.⁴¹

Загалом, для цієї роботи більше значення має аналіз наслідків польсько-радянської війни, аніж її перебіг. Варто лише зауважити, що бойові дії йшли з перемінним успіхом, на який впливало положення на фронтах та інтереси сторін. Обидві армії - як польська, так і радянська, мали як успіхи, так і невдачі, здебільшого спричинені недооцінкою супротивника, переоцінкою власних сил та помилки планування. Під час війни продовжувались дипломатичні контакти між Польщею та РРФСР. Здебільшого, особливо на початковому етапі війни, між сторонами обговорювались гуманітарні питання, пов'язані з обімно полоненими та цивільними заручниками, політичними в'язнями. Це добре видно за змістом дипломатичних документів, зокрема, Рішенні колегії НКЗС РРФСР і представників Польського комісаріату і Польського бюро ЦК РКБ(б) про зміст перемовин делегацій російської і польської спілки Червоного Хреста в Мікашевичах від 11 серпня 1919р. численні телеграми уповноваженого Російської спілки Червоного Хреста Ю. Мархлевського, та ін⁴². Також часто обговорювались питання перемир'я,

⁴¹ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. — М.: Вече, 2001 URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 07.01.2025)

⁴² Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 1. 1918-1926 / Ред-сост. Г. Ф. Матвеев. М.: Аспект Пресс, 2017. с. 30

однак успіху на той момент вони не досягли. Позиція країн на переговорах напряду залежала від положення на фронтах - сторона, що потребувала перерви для відновлення військ, просила про мир, друга, яка володіла ініціативою на полі бою - відмовляла, сподіваючись перемогти. Кілька разів за війну Польща та РРФСР мінялись ролями у цих переговорах. Про мінливість переговорних позицій свідчить Записка Г.В. Чичеріна в Політбюро ЦК РКП(б) про тактику радянської делегації в Лондоні від 30 серпня 1920р. (тобто вже після поразки під Варшавою):

“По сутності же відмовлятися від скорочення польської армії та її роззброєння тепер передчасно. Всі ці умови ми дискутуємо з поляками, але від них не відмовляємось, бо картина на фронті може ще змінитись. Тоді ці умови нам знадобляться.”⁴³

Зрештою, у Варшавській битві у серпні 1920р. наступаюча радянська армія зазнала нищівної поразки та краху фронту. Причиною цьому були помилки планування, недооцінка сил польської армії та напрямку їх контрудару, погана координація дій різних фронтів, проблеми зв'язку та шифрування, проблеми постачання зброї, боєприпасів, спорядження та продовольства у війська, втома військ від тривалого наступу, тощо. Також не можна ігнорувати значну консолідацію польського суспільства перед загрозою радянської окупації, що сприяло зростанню кількості добровольців у війську, досягнення польської розвідки у перехопленні та дешифруванні радянських повідомлень, а також вдале планування оборонної на контрнаступальної операції.

Варшавська битва стала тим переламним моментом у війні, який зрештою призвів до початку переговорів про мир. Незважаючи на значну перемогу, польська армія не була в змозі продовжувати наступ, її становище було досить

⁴³ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.1. 2017. с. 187

важким. Радянське керівництво опинилось перед одночасно двома загрозами - крахом Західного фронту у війні з Польщею, та діями армії генерала Врангеля в Криму та Таврії, тому було змушене погодитись на поступки задля закінчення війни з Польщею. У вересні 1920р. почались переговори.

Основною темою на переговорах стало питання про польські кордони. Перемога під Варшавою та важке становище Червоної армії дало змогу Польщі зайняти вигідну переговорну позицію. Після обміну пропозиціями про лінію кордону, РРФСР була змушена піти на поступки, і 12 жовтня 1920р. було підписано попередній мирний договір, що встановлював кордон Польщі за лінією р. Збруч - Рівне - Сарни - Лунинець - на захід від Мінська - Вілейка - Дієна, що відрізало Литву від РРФСР. Польща зобов'язувалась дати право транзиту до Німеччини та Литви, сторони визнавали незалежність та недоторканність одне одного, відмовлялись від підтримки ворожих іншій стороні сил, а також РРФСР мала виплатити Польщі компенсацію за участь у економіці Російської імперії. Перемовини затягувались через продовження підтримки Польщею антирадянських збройних формувань.

Зрештою, наслідками переговорів стала згода РРФСР виплатити Польщі 30 млн. карбованців компенсації, а також передати додатково 3 тис. км² території крім тих, що вже перейшли під польський контроль, передати 300 паровозів, 435 пасажирських та 8100 товарних вагонів, повернути вивезені у Росію польські культурні та наукові цінності. Польща звільнялась від боргів Російської імперії. Закріплювались положення про взаємне визнання незалежності і суверенітету, відмова від підтримки ворожих сил. Усі ці умови були складовою Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921р. Також раніше, ще 24 лютого 1921р. було укладено договір про репатріацію військовополонених та політичних і цивільних в'язнів.⁴⁴

⁴⁴ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 07.01.2025)

Завершення бойових дій і встановлення перемир'я восени 1920р. стало для РРФСР безумовно вдалим військовим рішенням. Це дозволило зняти з польського фронту значну кількість військ, і перекинути їх на південь, для розгрому армії генерала Врангеля. Однак з політичної точки зору радянсько-польська війна 1919-1921рр. і її завершення на принизливих польських умовах із втратою значних територій на заході стала для РРФСР катастрофою. Окрім того, що це сприяло зміцненню Польщі, як головного конкурента на Заході, саме об невдалу польську кампанію 1919-1921рр. розбилась ідея “експорту революції” у Європу, із подальшою світовою революцією. Тож у подальшому від цієї ідеї радянському керівництву довелось відмовитись.

Війна справила значний вплив на характер майбутніх відносин між Польщею та РРФСР, а в подальшому - і СРСР. У поляків вона сприяла піднесенню патріотичних почуттів, впевненості у власних силах, а також доволі зверхнє ставлення до переможеної сторони. Зі сторони РРФСР це навпаки були почуття приниження, несправедливості та бажання реваншу і помсти. Відношення сторін одна до одної аж ніяк не можна було назвати дружніми. Цьому сприяли і численні факти порушень прав людини і воєнних злочинів проти полонених та цивільних осіб з обох сторін, які ще більше озлоблювали і Польщу, і РРФСР. Особливо жорстоким було ставлення до полонених червоноармійців з боку польської влади. Г. Матвеев у своїй статті зазначає, що оцінити кількість загиблих у польському полоні вкрай важко через відсутність точних даних про загальну кількість полонених, однак масштаби загибелі полонених були значними. Основними причинами називається байдуже ставлення до умов утримання полонених, голод, епідемії хвороб, холод та жорстоке поводження з боку адміністрації таборів⁴⁵. Про це згадує і М. Мельтюхов, який наводить число близько 60 тисяч загиблих у

⁴⁵ Матвеев Г. Трагедия красноармейцев в польском плену // "Живая история", журнал. 2016, №5 (12). с. 40.

полоні.⁴⁶ Після Другої світової війни доля радянських полонених часто використовувалась для виправдання Катинської трагедії, вчиненої радянською владою у 1940р.

Також у битвах радянсько-польської війни 1919-1921 рр. вперше зіштовхнулись між собою військові діячі та політики, яким судилось відіграти важливу історичну роль у майбутньому. З боку Польщі у бойових діях брав Владислав Сікорський, на той момент - командуючий 5 польською армією, а в часи Другої світової - прем'єр-міністр польського емігрантського уряду в Лондоні, майбутній командуючий польською армією в СРСР Владислав Андерс та ін. На Південно-Західному фронті Червоної армії був членом реввоенради Йосип Сталін. На думку ряда істориків, саме Сталін відіграв значну роль у поразці Західного фронту Червоної армії. Американський історик Роберт Такер у своїй праці вважає, що саме бажання Сталіна добитись успіхів на своєму фронті силами Кінної армії Будьоного спричинило затримки у перекиданні цієї армії на Західний фронт, який вже перебував на межі катастрофи⁴⁷. Почуття, викликані цією невдачею, могли значно вплинути на відношення майбутнього радянського керівника до Польщі, і особливо - до колишнього ворога Сікорського.

Однак, незважаючи на всі ці обставини, після закінчення війни потрібно було продовжувати дипломатичні відносини, які були необхідні обом країнам. Для радянського керівництва важливим було і визнання з боку Польщі, оскільки на той момент лише деякі країни визнали нову владу в Росії. Тому після війни сторони взяли курс на зближення. Важливими наслідками закінчення війни стало встановлення дипломатичних відносин 23 червня 1923р, та активна співпраця у цій сфері. Також було підписано консульську

⁴⁶ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 08.01.2025)

⁴⁷ Такер Р. С. Сталин. Путь к власти. 1879-1929. М.: Прогресс, 1991.

(18 червня 1924р.), поштово-телеграфна (ратифікована в лютому 1925р.) конвенції. Основними напрямками цієї дипломатії було дотримання виконання умов Ризького миру, остаточного проведення кордонів та гарантій відсутності агресивних намірів щодо одне одного, економічні питання. Також 1932р. було підписано договір про ненапад з СРСР.

Після війни Польща опинилась між СРСР та Німеччиною, і польське керівництво взяло курс на балансування між цими сторонами. Близька співпраця Польщі з однією зі сторін могла викликати негативну реакцію іншої, а це загрожувало як економічними, так і можливо військовими наслідками. В той же час Польща бажала зберігати незалежність від усіх, зберегти і примножити свій вплив у Європі, а також не допустити союзу СРСР та Німеччини. Також значно погіршив відносини Москви з Варшавою ряд замахів на радянських дипломатів, що почався зі вбивства полпреда П.Л. Войкова 7 червня 1927р, організованого діячами білого руху. Тоді польська сторона винесла підсудному доволі м'який вирок, що було негативно сприйнято СРСР, який вимагав ліквідації білого руху на території Польщі.

Вважаючи Німеччину меншою загрозою, Польща прагнула до співпраці з Берліном, віддаляючись від СРСР, що було негативно сприйнято останніми. Це стало однією з головних причин погіршення відносин між двома країнами, особливо після приходу до влади НСДАП в Німеччині у 1933р. Польща, виходячи з власних інтересів, виступала проти створення так званого Східного пакту, більше орієнтуючись на країни Західної Європи, а також уникала підписання з СРСР багатьох економічних та безпекових договорів.⁴⁸

У таких умовах і СРСР, і Польща розглядали один одного як найбільшу загрозу та вірогідного супротивника. Польське командування розробляло

⁴⁸ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 10.01.2025)

оборонний план “Всход” на східних своїх кордонах, направлений проти СРСР. Радянське керівництво також вважало Польщу великою небезпекою для себе, як найбільшого західного сусіда. У 1937р. НКВС у рамках Великого терору розпочало переслідування поляків, що проживали на території СРСР, їх звинувачували у шпигунстві та підривній діяльності.

Одним з найбільших моментів напруги між СРСР та Польщею стала Чехословацька криза 1938р. Польща не бажала суперечити Англії та Франції, що дотримувались курсу “умиротворення агресора”, вступати в конфронтацію з Німеччиною, а також мала власні інтереси у поділі Чехословаччини у вигляді Тешинської області. СРСР був зв’язаний з Чехословаччиною союзним договором, і обіцяв допомогти у випадку агресії. Однак Польща заборонила прохід радянських військ і прольот їх літаків у випадку, якщо СРСР захоче допомогти Чехословаччині. СРСР же заявляв, що така позиція Варшави веде до війни. Проте Чехословаччина відмовлялась від радянської допомоги, не бажаючи війни на своїй території, і йшла на поступки, тому поділ цієї країни пройшов відносно мирно.⁴⁹

Однак минуло менше року, і навесні ціллю німецького ультиматуму стала вже сама Польща. Німеччина вимагала від Польщі надати коридор у Данциг, а також, шляхом такої угоди відірвати Варшаву від можливого зближення з СРСР. В перспективі Польщу могли втягнути у антикомінтернівський пакт і війну на боці Німеччини. Однак варіанти угоди, пропоновані Гітлером, ніяк не влаштовували поляків, і зрештою, усі спроби вирішити це питання дипломатією провалились. В той же час великою проблемою була відсутність єдиного союзу проти Німеччини. Спроби підписати таку угоду також були невдалі через абсолютно різні, і часто суперечливі інтереси сторін. Так, 21 березня 1939р. Великобританія висунула пропозицію про підписання

⁴⁹ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 10.01.2025)

декларації про консультації у випадку німецької агресії між Великобританією, Францією, СРСР та Польщею. Однак остання відмовлялась підписувати будь-які військові угоди, аргументуючи це небажанням розміщення радянських військ на своїй території. СРСР не хотів підписувати угоду без Польщі. Тож, створити єдиний антигітлерівський союз у 1939р. не вийшло.

Загалом, польсько-радянські стосунки 1920-х - 1939р. були напруженими, нестабільними, і залежали від політичної обстановки в Європі. Однак у них чітко простежується тенденція до поступового погіршення цих відносин із наближенням Другої світової війни.

Із наближенням кінця серпня 1939р. у Європі все більше відчувалось наближення війни. Однак навіть перед лицем нацистської загрози Польща відмовлялась від союзних договорів з СРСР, боячись цим кроком спровокувати напад Гітлера. Все ж, європейські країни сподівались, що війни не буде, і це лише блеф. Важко оцінювати це сподівання польських і європейських політиків, адже навіть деякі німецькі військові до останнього моменту не вірили у можливість війни. Так, майбутній фельдмаршал Еріх фон Манштейн, що був прямо залучений до планування операції проти Польщі, у своїх мемуарах згадував:

“Коли 31-го серпня в 17 годин знову прийшов наказ: “Ч”- 01.09, 04:45”, генерал-полковник Рундштедт і я були вельми скептично налаштовані... Генерал-полковник фон Рундштедт і я до опівночі не лягали спати, очікуючи ще цілком можливого на наш погляд наказу зупинити просування. Лише коли минула опівніч і зникла всіляка можливість затримати просування, вже не могло бути ніякого сумніву, що тепер діло буде вирішувати зброя.”⁵⁰

⁵⁰ Эрих фон Манштейн. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. АСТ М.2009 URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=69169 (дата звернення: 14.01.2025)

Останнє, що було необхідне Гітлеру для впевненості в успіху війни проти Польщі - це забезпечити нейтральність СРСР, а краще - заручитись його підтримкою. З цією метою між Берліном і Москвою почались переговори, що закінчились підписанням 23 серпня 1939р. Договору про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною, з таємним протоколом до нього. Його положення добре відомі, тож немає сенсу повторювати їх вкотре. Початку бойових дій передувала пропагандистська кампанія у ЗМІ, розгорнута вже 1 вересня. Так, у газеті “Правда” від 1 вересня 1939р. у повідомленні В. Молотова критикувались і висміювались англо-французькі спроби укласти з СРСР договір проти Німеччини⁵¹. Пакт про ненапад навпаки подається як миротворчі зусилля СРСР та Німеччини. Решта сторінок газети присвячені обговоренню проекту закону про загальний військовий обов’язок. Ці ж слова Молотова наводить і друковане видання нацистської партії *Volkischer beobachter*⁵². Та ж “Правда” від 2 та 3 вересня продовжує цю тему, вже повідомляючи про прийняття закону і важливість укріплення збройних сил.⁵³ 10 вересня повідомляється про призов резервістів у Червону армію у зв’язку з війною у Європі, тему розвивають і у випусках від 11 та 13 вересня.⁵⁴ Газета “Вечірня Москва” від 13 вересня коротко повідомляє про тяжке становище у Варшаві та про нестачу продовольства.⁵⁵ 14 вересня у “Правді” опублікована замітка про внутрішні причини поразки Польщі, головною з яких називається гніт українського та білоруського народів.⁵⁶ Остання теза була ключовою в радянському обґрунтуванні агресії проти Польщі, і повторювалась також у

⁵¹ Правда. 1939.№ 242. 1 сент.

⁵² Volkischer beobachter. 1939. 01. September.. №224. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19390901&zoom=33> (дата звернення: 14.01.2025)

⁵³ Правда.1939.№243. 2 сент. №244. 3 сент.

⁵⁴ Правда.1939. 10 сент. №251. №252. 11 сент. №254. 13 сент.

⁵⁵ Вечерняя Москва. 1939. 13 сент. №210.

⁵⁶ Правда.1939. . 14 сент. №255.

армійських документах, зокрема, у Директиві №16634 К.Е. Ворошилова і Б.М. Шапошнікова воєнній раді Київського особливого воєнного округу про початок наступу проти Польщі.⁵⁷

О 3 годині ночі 17 вересня СРСР вручив польському послу В. Гжибовському ноту про розрив дипломатичних відносин з Польщею, аргументуючи це крахом польської державності та необхідності порятунку поляків, українців та білорусів.⁵⁸ З цього моменту почалась радянська агресія проти Польщі. В той же день по радіо з промовою виступив В. Молотов, що повторив згадані вище тези щодо необхідності “порятунку” Польщі. У наступні дні радянська преса на повну розгорнула антипольську пропаганду, і випуски радянських газет від 17 вересня в повній мірі присвячено початку радянського наступу на Польщу, причому змістовно різні газети не сильно відрізнялись.

Враховуючи загальне важке положення польської армії у війні з Вермахтом, а також битву на Бзурі, яка на момент радянського вторгнення добігала кінця, Червона армія майже не зустрічала опору на своєму шляху. Бої точились з польськими прикордонниками, розрізненними загонами армії та місцевого ополчення. Сам факт радянської агресії став дуже несподіваним та важким для багатьох польських політиків та військових. Генерал В. Андерс так згадував про це у своїх мемуарах:

“Радянська Росія в односторонньому порядку розірвала договір з Польщею про ненапад у найтяжчу для Польщі хвилину, і, як шакал, накинулася зі спини на стікаючу кров’ю польську армію.”⁵⁹

⁵⁷ Катынь. Пленники нобъявленной войны. Под общ. ред. А.Н. Яковлева. М, 1999.С. 59-61.

⁵⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 4. 1939-1945 / Ред-сост. Н.С. Лебедева. М.: Аспект Пресс, 2017. С.49.

⁵⁹ Андерс В. Без последней главы / пер. с пол. Т. Уманской; послесл. Н. Лебедевой. Иностранная литература. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 16.01.2025)

На тлі дезорганізації польського війська перед агресією з двох сторін, Червона армія вже до кінця вересня завершила розгром основних польських сил, та вийшла на зустріч з німецькими військами на демаркаційну лінію. Відповідно до оговорених заздалегідь кордонів 5 жовтня 1939р. почався відвід радянських військ. Ця дата вважається кінцевою точкою польського походу Червоної армії.

Загалом, у ході операції радянськими військами було окуповано і пізніше приєднано до СРСР значні польські території з 13 мільйонами населення. В ході бойових дій Червона армія взяла у полон від 230 до 450 тисяч поляків.⁶⁰ П. Вечоркевич посилається на також на “роздуті звіти РСЧА”, у яких фігурує число у 575 тисяч полонених.⁶¹ Н.Лебедева зазначає, що взяття у полон польських військовослужбовців, а особливо - їх подальше утримання у таборах, було військовим злочином. Крім того, процес супроводжувався жорстоким поводженням із полоненими, захопленням лікарів, жандармів, священників, землевласників, чиновників та інших цивільних осіб, що не можуть вважатись полоненими. Згадуються численні випадки розправ на місцях. Наприклад, 22 вересня 1939р. радянськими солдатами було розстріляно генерала Ольшина-Вільчинського та його ад’ютанта.⁶²

Загалом для СРСР окупація Західної України та Білорусі стала величезним тріумфом. Про це свідчить широка кампанія у газетах, майже весь матеріал яких було присвячено “порятунку і звільненню поляків, українців і

⁶⁰ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... 2001. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975 (дата звернення: 17.01.2025)

⁶¹ Wiczorkiewicz P.P. Kampania 1939 roku. – W-wa, 2001. URL: http://niniwa22.cba.pl/bilans_kampanii.htm (дата звернення: 17.01.2025)

⁶² Лебедева Н.С. Катень. Преступление против человечества. М. : Прогресс: Культура, 1994.

білорусів”, звеличенню Червоної армії та постаті Сталіна, а також постійні заяви про виключно миролюбиву радянську політику.

Реакція Англії та Франції на радянську агресію виявилась досить стриманою. Не бажаючи ще тісніше об'єднувати СРСР та Німеччину, Англія відхилила прохання польського посла оголосити війну Радянському Союзу, посилаючись на обов'язок допомагати тільки у війні з Німеччиною. Загалом, держави Західної Європи на офіційному рівні сприйняли радянське вторгнення у Польщу спокійно.

Хоча на момент свого завершення польський похід Червоної армії видавався великим успіхом, у майбутньому цей акт агресії та окупації польських територій став одним із найбільших перепон у нормалізації радянсько-польських відносин у 1941-1943рр. Також важливим питанням була доля польських полонених, близько 22 тисяч з яких були згодом вбиті у радянських таборах. Тож вереснева кампанія 1939р. стала одним із переламних моментів не тільки у житті Європи, а і у відносинах СРСР та Польщі, а з 1941р. - і з польським емігрантським урядом в Лондоні на чолі з В. Сікорським.

Підсумовуючи вище сказане, можна впевнено сказати, що радянсько-польські відносини від появи цих держав на політичній карті Європи на початку ХХ ст, і до їх розриву у 1939р. були дуже складними, повними суперечностей, які витікали з протилежних воєнно-політичних, ідеологічних та економічних цілей, складнощів устрою Європи після Першої світової війни, упередженого та подекуди ворожого ставлення одне до одного через старі конфлікти та особисті погляди військових та політичних діячів обох держав, які не бажали миритись з існуванням поруч сильної країни-конкурента. Наприкінці 1930-х рр. це призвело до невірної оцінки справжньої небезпеки з боку нацистської Німеччини, трагічної долі Польщі на початку Другої світової

війни, а в подальшому - ускладнювало відносини між СРСР та урядом В. Сікорського.

1. 2. Встановлення дипломатичних відносин між СРСР та польським емігрантським урядом у липні 1941р.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина розпочала операцію “Барбаросса” проти СРСР. Порушивши договір про ненапад, Німеччина зруйнувала хиткий баланс сил в Європі, на який опирався Радянський Союз, вважаючи Гітлера хоч і тимчасовим, але союзником. На тлі блискавичного просування танкових і моторизованих груп Вермахту, оточуючих громіздкі радянські дивізії, наносячи Червоній армії поразку за поразкою, СРСР залишився майже без союзників. Тому радянському керівництву було необхідно у найкоротші терміни встановити відносини з усіма урядами, які можуть допомогти у боротьбі з Гітлером. Оговтавшись після потрясіння перших днів війни, радянська дипломатія розпочала роботу в цьому напрямку.

Як зазначає Є. Дурачинський, польський емігрантський уряд також побачив у початку німецько-радянської війни можливість зближення з СРСР. Основною метою було домогтись анулювання радянсько-німецьких договорів 1939р., а також повернутись до польських кордонів 1939р. В той же час деякі польські політики, наприклад, Е. Рачинський, вважали, що вирішення питання про польські кордони буде залежати не від СРСР, а від США і Великобританії.

63

Вже 12 липня 1941р. в Москві за участі В. Молотова та британського посла Стаффорда Кріппса було підписано Угоду між урядами СРСР та

⁶³ Eugeniusz Duraczyński (red.), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów, Dziełje NAjnowsze, Rocznik XIX. 1987. s. 95.

Великобританії про спільні дії у війні проти Німеччини. Вона передбачала надання допомоги один одному у війні, та відмову від сепаратного миру з Німеччиною. У той же час в Лондоні почала свою роботу радянська воєнно-морська місія на чолі з генералом Ф. Голіковим. В подальшому ці дипломатичні місії відкрили шлях до більш широкої співпраці між СРСР та Великобританією.

Як згадував радянський посол в Лондоні Іван Майський, інструкції щодо укладення договорів про військову взаємодопомогу з емігрантськими урядами Чехословаччини та Польщі прийшли в середині липня 1941р. Першим договір було укладено з чехословацьким урядом, який представляв міністр закордонних справ Томаш Масарик. Укладена 18 липня угода передбачала взаємодопомогу у війні з Німеччиною, а також обмін дипломатичними посланниками та створення на території СРСР чехословацьких військових підрозділів.⁶⁴

Аналогічну по змісту угоду СРСР планував укласти і з польським емігрантським урядом. Однак Майський вірно зауважив, що організувати переговори було важко через “мало дружні, часом просто ворожі” відносини Польщі та СРСР у минулому. Тому в якості посередника перед прямими переговорами виступив британський міністр закордонних справ Ентоні Іден, який допоміг організувати особисту зустріч Сікорського і Майського.⁶⁵

Переговори почались 4 липня 1941р. Проект договору був аналогічним радянсько-чехословацькому договору, однак із пунктом про те, що СРСР бере зобов'язання сприяти відновленню польської держави “у її національних кордонах”. Це мало на увазі встановлення майбутнього кордону по територіям, переважно заселеним поляками. Така позиція виходить із отриманої Майським

⁶⁴ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 17.01.2025)

⁶⁵ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 17.01.2025)

днем раніше телеграми В.М. Молотова.⁶⁶ Польська сторона ж наполягала на відновленні кордонів 1939р. Це питання стало найважчим у переговорах, і зрештою, сторони не досягли компромісу, і вирішили взагалі не включати цей пункт в угоду. Однак цей крок скоріше був вимушеним, і у подальшому це невирішене питання кордонів аж ніяк не сприяло налагодженню радянсько-польських відносин.

Самі переговори, які тривали майже місяць, Майський описує як дуже важкі, які зайняли багато часу та нервів. Генерала В. Сікорського радянський посол описує як гарного військового, але поганого політика, якому не вистачало політичного реалізму. На думку Майського, Сікорський перебував під впливом свого агресивно-імперіалістичного оточення, та старих шляхетських традицій.⁶⁷ Проте ця оцінка не співпадає з висновками англійської дослідниці Галік Коханські, яка описує Сікорського як противника режиму санації, а також зазначає, що генерал адекватно оцінював перспективи і слабкі сторони країни, і не мав ілюзій про “велич” Польщі у минулому. Ця думка співпадає зі словами самого Сікорського, які у своїй телеграмі в НКЗС СРСР наводить Майський. Генерал казав, що був противником політики Пілсудського, і прагнув встановлення добрих відносин між СРСР та Польщею.⁶⁸ Майський згадує педантичність Сікорського, що виявилась у попередженні про затримку прибуття на зустріч на 3 хвилини, а також досить горду і, можливо, зверхню поведінку під час переговорів.⁶⁹ Також про зарозумілість Сікорського, яка заважала йому сприймати очевидні факти,

⁶⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 144.

⁶⁷ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 17.01.2025)

⁶⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939-1943 гг. Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т истории польско-советских отношений Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк. М.: Наука, 1973. с. 202.

⁶⁹ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 17.01.2025)

згадує і Коханські⁷⁰. Але у тексті мемуарів також відчувається трохи зневажливе і упереджене ставлення Майського до польського генерала, яке доволі різко контрастує з описами контактів з англійськими дипломатами, чи згадуваного вище Массарика.

Питання радянсько-польської угоди викликало багато суперечностей не тільки між дипломатами, але і у польському емігрантському уряді. У відставку подали три міністри, які не погоджувались із ігноруванням польських інтересів щодо кордонів: К.Соснковський, А.Залесьський, М.Сейда. Таким чином, Сікорський залишився без підтримки прихильників режиму санації, і багатьох впливових польських діячів в еміграції. Загалом, така ситуація спричинила розкол в уряді, який загрожував паралізувати його роботу, однак переговори продовжились. Сікорському довелось змінити склад уряду, щоб уникнути кризи.⁷¹ У подальшому брак досвідчених кадрів стане проблемою для польського уряду. Також великі дискусії викликала сама ідея відкладення питання про кордони. Домогтись підписання договору з СРСР від Сікорського вдалось лише завдяки гарантіям того, що Великобританія не визнає будь-які територіальні зміни, які не відповідають інтересам Польщі.⁷² За це Сікорський зокрема дякував у листі британському міністру закордонних справ у ноті від 30 липня. Таку ж позицію зайняли і Сполучені Штати.⁷³ Проте на ділі ця обіцянка нічого не вартувала. Як зазначає В.Черчилль, після зачитування ноти про це у Палаті общин, Е.Іден наприкінці додав:

⁷⁰Kochanski, Halik. *The eagle unbowed : Poland and the Poles in the Second World War* / Halik Kochanski. — First Harvard University Press edition. 2012. p. 326.

⁷¹ Зашкільняк, Крикун. *Історія Польщі...* 2002. с. 518

⁷² Kochanski. *The eagle unbowed...* 2012. p.328

⁷³ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941.* red. Jacek Tebinka. Polski Instytut Spraw Miedzynarodowych. Warszawa 2013. s. 464.

“Обмін нотами, який я щойно зачитав Палаті, не має на увазі жодних гарантій кордонів з боку уряду Його Величності.”⁷⁴

Загалом, за час перемовин проект угоди зазнав відчутних змін, які стосувались переважно питання про східний польський кордон. У першому радянському проекті угоди, яка складалась із трьох пунктів, про територіальні питання не йшлося взагалі, як і про звільнення польських полонених.⁷⁵ Другий проект мав шість пунктів, проте змістовно не сильно відрізнявся від першого, за винятком структури та згадки особливої угоди, визначаючої подробиці командування, організації та використання польської армії. До нього було додано протокол із двох пунктів: про амністію полякам в СРСР, та про те, що територіальні питання будуть обговорюватись в ході подальших перемовин.⁷⁶ Запропонований Іденом проект майже повністю повторював попередній радянський, за винятком питання про амністію, яке мали розглянути після відновлення дипломатичних відносин.⁷⁷ Протокол до проекту було запропоновано не публікувати.

Незважаючи на усі перепони, Угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР таки було підписано 30 липня 1941р. в кабінеті Е. Ідена, за присутності самого міністра закордонних справ Великобританії, а також прем'єр-міністра Вінстона Черчилля. Скріпили документ своїми підписами і самі Майський і Сікорський, за прізвищами яких ця угода в історіографії отримала назву “угоди Сікорського-Майського”.

⁷⁴ W.Churchill. The Second World War. The Great Alliance. Vol. III. The Reprint Society. London, 1950.URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.242794/mode/1up> (дата звернення: 18.01.2025)

⁷⁵ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 149-150.

⁷⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 151-153.

⁷⁷ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 154-155.

Кінцевий договір складався з п'яти пунктів та двох додаткових протоколів. Згідно першому пункту, СРСР визнавав недійсними німецько-радянські договори 1939р. щодо територіальних змін у Польщі, а польський уряд заявляв про те, що Польща не зв'язана договорами з третьою стороною, направленою проти СРСР. Про питання східних кордонів Польщі у даному пункті не йдеться.

Другий пункт включав відновлення дипломатичних відносин між урядами, та обмін послами. За третім пунктом уряди зобов'язуються надавати один одному усілякого роду допомогу і підтримку у війні проти Німеччини.

Четвертий пункт стосувався створення польської армії на території СРСР. Армія мала перебувати під оперативним керівництвом Верховного командування СРСР разом із представником польської армії. Командування армії мало бути призначене спільно польським та радянським урядами. Також у пункті вказана майбутня Військова угода між головними командуваннями СРСР і Польщі, яка вирішує питання організації командування та застосування польських військ. Зазначена угода була підписана 14 серпня 1941р.

Останній, п'ятий пункт, вказував, що дана угода вступає в силу з моменту її підписання, і не потребує ратифікації. Угоду складено двома мовами, і обидва екземпляри мають однакову силу.

Угода містила два Протоколи. Перший, відкритий, було вказано в угоді. Він стосувався надання амністії польським громадянам, що перебувають у радянському ув'язненні чи полоні. Другий протокол був секретним, і згідно ньому усі претензії будуть розглядатись у ході подальших переговорів між урядами.⁷⁸

⁷⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 158-159.

Таким чином, договір було укладено попри існуючі спірні моменти. Вони не увійшли до відкритої частини, проте їх статус було закріплено у секретному протоколі.

На момент укладання угоди Сікорського-Майського вона була вигідна обом сторонам. СРСР отримував ще одного союзника у боротьбі з нацистською Німеччиною, польський емігрантський уряд, крім також союзника у вигляді СРСР, отримував визнання своєї влади та право брати участь у вирішенні подальшої долі своєї держави.

Проте в деталях країни-підписанти переслідували різні цілі, що стало величезною перешкодою в подальшому. Польський уряд намагався таким чином отримати можливість відновити свою державу після вигнання нацистів. Сікорський розумів, що Польща втратить більшість територій, які з 1939р. перейшли під контроль СРСР, тому намагався домогтись компенсації за них німецькими землями шляхом переговорів. На думку генерала, важливими для польської економіки могли стати Східна Прусія, Німецька Померанія та Сілезія, а також необхідно було повернути контроль над Східною Галичиною.⁷⁹ Тому питання післявоєнних польських кордонів залишалось найважливішим у подальшій дипломатії.

Радянське керівництво перш за все прагнуло шляхом угоди отримати нові підрозділи із польських полонених для війни проти Німеччини. Польські війська планувалося використати для встановлення лояльної радянському керівництву влади у Варшаві після вигнання звідти нацистів, і контролю над країною у подальшому. Звісно, це не відповідало польським національним інтересам, і призводило до конфліктів між Москвою та урядом Сікорського. Після розриву відносин з ним у 1943р, СРСР реалізував цю ідею,

⁷⁹ Kochanski. The eagle unbowed... 2012. p. 326.

організувавши військові підрозділи з тих поляків, хто залишився після виводу армії Андерса в Іран.

Наступного дня після підписання угоди, новини про це були опубліковані в різних світових ЗМІ. Велику увагу цій події приділила радянська пропаганда. У випуску газети “Правда” від 31 липня на першій сторінці розміщено досить велику замітку, що розповідає про укладення угоди з Польщею, а також яскраво описує перспективи цієї співпраці для “польського народу - змученого, знищеного гітлерівськими ордами, але волелюбного та героїчно воюючого за свою свободу...” та досягнення сталінської дипломатії⁸⁰. У газетах “Вечірня Москва”⁸¹ та “Знамено Батьківщини”⁸² цій події приділено менше уваги - лише коротка замітка з текстом угоди. У іноземних ЗМІ також з’явилися публікації, наприклад, велика замітка у газеті “The New York Times”, у якій, на відміну від радянської преси, згадується наявність спірних питань щодо кордону у договорі, які мають вирішуватись після встановлення дипломатичних відносин.⁸³ Загалом, угода Сікорського-Майського отримала позитивний відгук у країнах антигітлерівської коаліції. Про важливість цих публікацій згадував радянський посол Майський:

“...влітку 1941 р. радянсько-польський пакт мав великий позитивний вплив, і цей факт важливо було донести до свідомості найширших кіл як серед союзників, так і серед ворогів.”⁸⁴

⁸⁰ Правда.1941.. 31 июля.№210 ⁸¹ Вечерняя Москва. 1941.. 31 июля. №179.

⁸² Знамя Родины. 1941. 31 июля. №148

⁸³ Anderson D. Poland is ready for Soviet accord.//The New York Times.1941. July 30 .URL: https://archive.org/details/sim_new-york-times_1941-07-30_90_30503/page/n1/mode/1up (дата звернення: 25.01.2025)

⁸⁴ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 25.01.2025)

Отже, розглянутий матеріал дозволяє зробити висновки. Перш за все, радянсько-польські відносини в 1941р. встановлювались у достатньо складній атмосфері взаємної недовіри та неприязні, що було наслідком двох попередніх десятиліть важких, і часто ворожих відносин Москви та Варшави, особливо після радянської агресії проти Польщі у 1939р. і окупації її східних земель. Ці суперечності витікали з протилежних один одному інтересів двох держав.

Однак початок німецько-радянської війни в 1941р. змусив колишніх супротивників об'єднуватись у боротьбі зі спільним ворогом - нацистською Німеччиною. Це було однією з головних причин відновлення дипломатичних відносин. Крім того, обидві сторони переслідували і свої власні цілі, про які було згадано вище - польська армія як інструмент контролю над Польщею та додаткова сила у боротьбі з Німеччиною була потрібна радянському командуванню. Крім того, підписання угоди, на мою думку, могло бути спробою СРСР частково реабілітуватися в очах поляків та світової спільноти після пакту Молотова - Ріббентропа, який визнавався недійсним, а також через показову дружбу з Сікорським здобути довіру серед поляків, які опинились у СРСР після окупації Західної України та Західної Білорусі. На це також звертав увагу польський історик Маріуш Волос⁸⁵. Для уряду Сікорського угода була додатковим фактом визнання легітимності його влади у Польщі, і можливість брати участь у вирішенні долі своєї країни.

Угода Сікорського-Майського стала відправною точкою у радянсько-польських відносинах в 1941-1943рр, і відкрила шлях до більш тісної і широкої співпраці у військовій та політичній сфері. Після її укладення було підписано угоду між головними командуваннями СРСР і Польщі, і було почато створення польської армії на чолі з генералом Владиславом Андерсом. Польські військовополонені і в'язні отримали амністію, і в майбутньому

⁸⁵ Mariusz Wołos. An Ally for Show. Soviet Diplomats and the Visit of General Władysław Sikorski to the Soviet Union in 1941. 2024. URL: <http://www.arei-journal.pl/articles/display/84> (дата звернення: 26.01.2025)

зможли долучитись до боротьби з нацистами. Також в СРСР було відряджено польського посла Станіслава Кота, який мусив підтримувати зв'язок між радянським керівництвом, польською армією в СРСР та урядом Владислава Сікорського.

Проте договір зіштовхнувся із перешкодами на своєму шляху, головним з яких було питання східних кордонів Польщі. Радянський Союз не бажав визнавати польські кордони 1939р, а Польща, в свою чергу, закономірно хотіла відновити свою територіальну цілісність. В результаті сторони так і не змогли врегулювати це питання, і під час підписання угоди вирішили відкласти його “в довгий ящик”. Польський уряд пішов на укладення угоди з СРСР під гарантії Великобританії, яка обіцяла не визнавати територіальні зміни в Польщі, не надаючи при цьому жодних гарантій. Ця обставина у подальшому відіграла значну роль у радянсько-польських відносинах 1941-1943рр.

Розділ II. Формування польської армії генерала В. Андерса та її виведення в Іран.

2.1. Початок формування польської армії в СРСР. Зустріч Сталіна і Сікорського.

Як було зазначено в розділі I, угода Сікорського-Майського стала лише першим кроком до радянсько-польського співробітництва. Після її підписання почалась активна робота із налагодження подальших контактів. Тепер головним питанням для обох сторін стало формування польських військ на території СРСР.

У перші дні після укладення угоди сторони обмінялись дипломатичними представниками. В СРСР вирушив польський посол Станіслав Кот, та голова польської військової місії генерал-майор Зигмунт Богуш-Шишко. Майбутнім командуючим польською армією було обрано генерала Владислава Андерса, якого звільнили з радянського ув'язнення у перші дні серпня, як зазначає у своїх мемуарах сам Андерс - 4 серпня⁸⁶. Як зазначають і джерела, і дослідники, Андерс не був найкращою кандидатурою на цю посаду. Сікорської планували призначити командуючим генерала Станіслава Галлера, однак радянська сторона ухилялась від прояснення його долі, начебто генерала ніяк не могли знайти. Насправді ж Галлера було розстріляно ще в 1940р. серед майже 22 тисяч польських полонених. Радянська влада ретельно приховувала цей факт.

Богуша-Шишко вже 8 серпня прийняв начальник Генштабу Червоної армії Б. Шапошніков. Бесіда, згідно запису, йшла переважно про загальний хід бойових дій проти Німеччини у Європі та СРСР. Лише під кінець Богуш

⁸⁶ Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 06.02.2025)

окреслив загальні риси майбутнього військового договору. В той же день генерал-майор направив у НКО СРСР лист, у якому детально викладались основні принципи польського верховного командування щодо укладання військової угоди.⁸⁷ У подальшому вони лягли в основу самої угоди.

12 серпня було видано Указ президії Верховної Ради СРСР “Про надання амністії польським громадянам, що утримуються в ув’язненні на території СРСР”.⁸⁸ Однак, як зазначено у майже всіх джерелах, НКВС не поспішали виконувати цей указ, і звільнення польських полонених сильно затримувалось.

Нарешті, після усіх підготовчих процедур у Москві 14 серпня 1941р. відбулось підписання Військової угоди між Верховним командуванням СРСР і Верховним командуванням Польщі. Вона складалась із 16 пунктів, і охоплювала основні питання формування польських військових підрозділів, їх застосування та питання матеріально-технічного забезпечення.

Згідно угоди, польська армія на території СРСР присягала Польській Республіці, і були частиною її збройних сил, а після війни мусила повернутись в Польщу. Армія зобов’язувалась брати участь у спільній боротьбі СРСР та інших союзних держав проти Німеччини. В оперативному відношенні війська мали підпорядковуватись радянському командуванню, а в плані забезпечення і організації - польському. Командуючого призначала польська сторона у погодженні з урядом СРСР.

На території СРСР формувались лише сухопутні частини, кількість та склад яких залежали від можливостей призову та забезпечення. Польських льотчиків та моряків погодились відправити у Великобританію для

⁸⁷ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с.160-162.

⁸⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 163.

поповнення відповідних родів військ. Формування польських військ має відбуватись у визначених СРСР місцях, починали роботу призовні комісії. Військові частини були повинні вступити в бій лише по досягненню повної бойової готовності, і використовуватись, як правило, одиницями не менше дивізії згідно планам радянського командування.

Армія підпорядковувалась польським законам і статутам, але за державні злочини несла відповідальність перед радянськими судами. Форма та спорядження мало відповідати спорядженню польських військ у Великобританії. Жалування, матеріальне і харчове забезпечення, а також лікування поранених і хворих брала на себе радянська сторона.

Питання забезпечення військ зброєю, формою та боєприпасами частково брав на себе СРСР, решту - польський емігрантський уряд, що планував отримати зброю та військову форму від Великобританії. З доставкою цієї допомоги також мав допомагати СРСР. Всі витрати на формування і утримання військ покриває СРСР в кредит для Польщі, яка мусить повернути кошти після війни. Для зв'язку уряди обмінювались військовими місіями. Решту питань пропонувалось розглянути в подальшому. Угоду підписали уповноважений Верховного Командування СРСР генерал-майор А. Василевський, та Уповноважений Верховного Командування Польщі генерал-майор С. Богуш-Шишко.⁸⁹

Загалом, угода розглядала найбільш важливі питання щодо формування польської армії. Однак, на мою думку, вона мала одне слабе місце - пункт про забезпечення зброєю і спорядженням. Він був доволі розпливчатим, і не містив ніякої конкретики щодо хоча б приблизних об'ємів та конкретних видів забезпечення: зброя, спорядження, військова форма та транспорт, та щодо того, хто має забезпечити конкретні компоненти з цього переліку - які СРСР, а

⁸⁹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 164-166.

які - Великобританія. У подальшому це призвело до непорозумінь у логістиці і забезпеченні польських військ, а зрештою - і до їх виводу в Іран в 1942р. Варто зауважити, що радянська сторона таки мала певні зауваження до проекту угоди, які викладав у своїх зауваженнях А.Вишинський, однак ці зауваження стосувались переважно пунктів про використання та підпорядкування польських військових частин, питання судів, забезпечення поранених, тощо, але пункту про забезпечення зброєю вони не стосувались.⁹⁰

За два дні після підписання угоди відбулась зустріч майора 4-го відділу 2-го управління НКВС Г.С. Жукова з генералом Андерсом та Богушем-Шишкою. Сторони обговорили питання повернення поляків з місць ув'язнення, Андерс просив надати списки офіцерів та приблизне число рядового складу. Польські генерали запропонували створити дві стрілецькі дивізії по 7-8 тисяч осіб у кожній, за радянським зразком. Вони запевняли, що зброєю на ці дивізії мала дати Великобританія, однак просили про забезпечення радянською зброєю, щоб полегшити постачання у війська боєприпасів, та інструкторів для навчання.

Для призову запропоновано створити призовні комісії у таборах для військовополонених, також буде оголошено набір добровольців. Також обговорювались питання диверсійних загонів для роботи в німецькому тилу, призов поляків, що вже служать у Червоній армії, фінансові, логістичні моменти, та питання ксьондзів.

До 28 серпня відбувся ряд засідань змішаної комісії по формуванню польської армії на території СРСР. За підсумками засідань було ухвалено низку рішень: ухвалено рішення про створення двох дивізій по 10 тисяч осіб та запасного полку в 5 тисяч осіб строком до 1 жовтня; надано інструкторів та відпущено поляків, що служили в Червоній армії; надано необхідне фінансове

⁹⁰ Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3-1). СССР и Польша. М.: ТЕРРА, 1994.с.22.

забезпечення та списки із 1658 польських офіцерів; польську армію розмістити в Бузулуку, Тоцькому і Татищевському таборах; сформувати три призовні комісії у таборах НКВС і розробити інструкції для них, розглянуто проблеми розміщення військ; призначено командний склад польських підрозділів; розглянуто проблеми логістики та зв'язку, тощо.⁹¹

Незважаючи на це, становище поляків у СРСР залишалось важким. У своїх мемуарах генерал Андерс згадує, що люди прибували з місць ув'язнення слабкі, хворі, часто без взуття та частково без одягу. Окрім військовослужбовців, яких радянське керівництво забезпечувало харчовими пайками, поблизу таборів жили і численні цивільні. Також зауважувалось, що процес амністії затрмується, особливо що стосується офіцерів, яких особливо бракувало в армії (на той момент не було відомо про страту польських офіцерів у 1940р, і з точки зору Андерса їх відсутність виглядала як затримка їх у таборах, хоча і реальних затримок теж вистачало). Також генерал вважав цілком нереальним підготувати армію у вказаний строк, до 1 жовтня 1941р.⁹²

5 вересня 1941 р. заступник начальника Генерального штабу Червоної армії А.Василевський отримав від польської сторони пропозицію про внесення поправок до військової угоди. Про це йдеться у записці Сталіну і Молотову "Про запропоновані поляками поправки та оговірки до військової угоди" від 7 вересня 1941р. Однією з поправок була зміна формулювання пункту про використання польських військових частин. Угода передбачала використання польських військ, як правило, з'єднаннями не менше дивізії. Тобто за своїм формулюванням цей пункт допускав можливість розриву угруповання польських військ. Таке положення не влаштовувало польське командування, адже СРСР міг вимагати відправити на фронт вже готові дивізії, поки решта

⁹¹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 173-183.

⁹² Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 08.02.2025)

готується. Тому було запропоновано поправку про принципове об'єднання в спільне оперативне угруповання, та повне виключення можливості використання окремих підрозділів на різних оперативних ділянках. Також пропонувалось обмежити вплив радянського керівництва на внутрішні справи польської армії, що стосувались необхідності узгоджувати питання призначення командування, організації та особового складу з Верховним Командуванням СРСР. Проте обидві правки були відхилені, оскільки вони не відповідали інтересам радянської сторони. Відмова у першому пункті була аргументована можливістю виникнення бойової обстановки, що може потребувати розриву угруповання, а польська поправка таку можливість виключає. Другу поправку відхилено через неможливість відсторонення СРСР від питання призначення командного складу польських військ⁹³. Хоча проект поправок і провалився, на мою думку, він яскраво свідчить про намагання польського командування здобути для своїх військ більшу незалежність від СРСР, та уникнути використанню військ в обхід польських національних інтересів.

8 вересня відбулась зустріч польського посла С.Кота та наркома іноземних справ В.Молотова, і вручення довірчих грамот. Майже вся бесіда велась на загальні теми про відновлення дипломатичних відносин та війну. Однак було обговорено ряд практичних питань щодо формування польської армії в СРСР. Зокрема, Молотов поцікавився, яку зброю і в якій кількості може надати для поляків Великобританія та США. Кот відповів, що питання зброї є для польського уряду новим, і вони розраховували на британську підтримку лише у забезпеченні формою та спорядженням, а зброю у повному обсязі сподівались отримати від СРСР. Від США можна було отримати лише гуманітарну допомогу для польських цивільних, що опинились в СРСР. Молотов зазначив, що радянська сторона не може повністю озброїти польську

⁹³ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 184-185.

армію, адже сама потребує значних обсягів зброї на фронті, і через війну зазнала значних втрат у заводах з виготовлення зброї та боєприпасів. Кот погодився з цим, і сказав, що в такому випадку емігрантський уряд в Лондоні буде шукати інших постачальників зброї, а така ситуація виникла через невірне трактування положень військового договору. Як було зазначено вище, пункт про озброєння і забезпечення військ дійсно був дуже нечітким, і не містив конкретних цифр та зобов'язань щодо озброєння польських військ. Сторони погодились обговорити ці питання пізніше, а також скласти списки конкретних цифр і побажань того, що польська армія потребує, і що можуть надати СРСР і Великобританія. Також була обговорена необхідність посилення пропаганди у США з метою посилити їх підтримку Польщі.⁹⁴

Варто також зазначити про роль особистості Станіслава Кота у переговорах між польським емігрантським урядом у Лондоні та СРСР. Кілька досліджених під час написання джерел характеризують Кота досить негативно. Вони відрізняються у формулюваннях та іноді навіть прямо суперечать одне одному, однак мають і спільну думку: Кот був далеко не найкращим дипломатом, тим паче на такій відповідальній посаді. Зокрема, генерал Андерс у мемуарах описує Кота як підлого і улесливого маніпулятора, якому ні в якому разі не можна довіряти, а тим паче - допускати до справ армії.⁹⁵ Трохи іншої думки дотримувався ад'ютант Андерса, Єжи Клімковський. Його книзі "Я був ад'ютантом генерала Андерса" загалом властива дуже критична позиція щодо Андерса і багатьох польських військових і політиків. Її оригінал польською мовою було видано в ПНР, а сам автор служив у армії ПНР, тож не дивно, що книга критикує емігрантський уряд та армію. Однак у ставленні до Кота Клімковський займає схожу з Андерсом позицію. Він вважає посла абсолютно некомпетентним, відзначає його бажання вислужитись, догодити

⁹⁴ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 186-189.

⁹⁵ Андерс В. Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 10.02.2025)

абсолютно кожному (саме це могло бути сприйнято Андерсом як спроби маніпуляції), а також невміння вести переговори, відстоювати свою точку зору і здобувати авторитет. У спілкуванні з генералом Сікорським посол часто видавав бажані успіхи в організації польської армії та дипломатії за дійсні. Клімковський також згадував, що навіть сам Сікорський скаржився на роботу Кота під час візиту у Москву. Генерал аргументував свій вибір посла тим, що після конфлікту з багатьма прихильниками санації у нього просто не було достатньо компетентних кадрів на цю важливу посаду, тому він доручив її своєму другу, Станіславу Коту, якому хоча б міг довіряти.⁹⁶

Підтвердженням слів Андерса та Клімковського є також записи бесід Станіслава Кота з радянськими урядовцями - Молотовим, Сталінін та ін. Манера спілкування посла виглядає дуже ввічливо, навіть занадто, і ці лестощі виглядають дуже фальшиво, особливо в очах досвідчених політиків. Він постійно дякує та робить компліменти радянському режиму і політикам, і в той же час мало говорить по суті справи. Це особливо різко контрастує з манерою спілкування інших дипломатів і військових - Сікорського, Андерса, Сталіна, Молотова та інших, які висловлюють думки досить лаконічно і по суті, без зайвої демагогії і лестощів. Висловлювання посла більше підійшли б для публічних промов чи виступів, однак не для особистих бесід. Також робота Кота стає об'єктом критики у довідці В.А.Зоріна "Діяльність польського посольства в Москві-Куйбишеві з моменту встановлення дипломатичних відносин по 1 листопада 1942р.". Автор довідки визначає підкреслення особливої ролі Польщі для СРСР, та питання престижу польського уряду як спробу "набити собі ціну"⁹⁷. На мою думку, призначення непрофесійного посла могло стати однією зі значних проблем польсько-радянських відносин та організації армії Андерса, адже саме Кот мав

⁹⁶ Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса. М.: Издательство МЭИ, 1991. URL: <https://readli.net/ya-byil-adyutantom-general-andersa/> (дата звернення: 10.02.2025)

⁹⁷ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с.215-218.

забезпечити контакти між Сікорським в Лондоні, та радянським керівництвом і генералом Андерсом в СРСР.

Незважаючи на усі проблеми амністії та логістики, у місця формування польської армії прибувало все більше людей. Їх кількість значно перевищувала орієнтовний склад польської армії у 30 тисяч осіб. 25 вересня Андерс у листі до Верховного командування Збройних сил СРСР писав, що у літніх таборах зосереджено близько 38 тисяч осіб. У зв'язку з цим Андерс просив виділити матеріали, інструменти та кошти на побудову зимових таборів. Також ним було запропоновано сформувати додатково три дивізії, і використовувати їх у якості робочої сили до прибуття зброї з Великобританії, а також дозволити призов поляків із робочих батальйонів Червоної армії. Прохання Андерса були задоволені, крім видачі 12 млн. карбованців на виплату грошової допомоги.⁹⁸

Приблизно в той же час, 1 жовтня, нарком НКВС Л.Берія доповідав про хід звільнення поляків з таборів, та пов'язані з цим проблеми. Радянське керівництво розуміло неможливість озброїти велику польську армію, тому намагалось хоча б частково стримати великий потік добровольців. Також великою проблемою була значна кількість звільнених польських цивільних та непридатних до служби. Вони потребували грошової допомоги, житла, робочих місць. Пропонувалось надавати цим людям роботу в місцях їх нинішнього проживання, щоб стримати потік людей, що прямували на південь та у райони формування польської армії. Тих, хто все ж бажає переселитись, а також поляків, що перевищують штат армії у 30 тисяч осіб планувалось переселити в Узбецьку РСР, та на їх забезпечення надати позику польському уряду. Загалом, згідно документу, переселити планувалось близько 100 тисяч осіб.⁹⁹

⁹⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 190-191.

⁹⁹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 194-196.

Проблеми розселення поляків і їх забезпечення обговорювались також у бесіді С.Кота і В.Молотова 6 жовтня. Крім того, польським послом знов піднімалось питання звільнення польських офіцерів, яких у кількості 7500, за даними Кота, все ще утримували у таборах. Також згадувалась відсутність серед призовників військових жандармів, що утримувались в Осташківському таборі. Кот також попросив про можливість називати по радіо щодня 100 прізвищ звільнених поляків.¹⁰⁰

Незважаючи на вже триваючий процес звільнення поляків з таборів, а також формування польської армії, лише наприкінці жовтня - на початку листопада 1941р. були видані відповідні накази РНК та НКО СРСР. Постанова РНК Союзу РСР та ЦК ВКП(б) про звільнення з тюрем та інших місць ув'язнення польських громадян була видана 29 жовтня, і затверджувала порядок звільнення, реєстрації та забезпечення поляків, а також про пункти формування військових частин. 3 листопада було видано постанову ДКО №863сс "Про польську армію на території СРСР". Вона встановлювала чисельність, структуру польської армії у все ще дві дивізії та 30 тисяч осіб, а також порядок їх забезпечення продовольством, фуражем, паливом, мастильними матеріалами, боєприпасами на навчальні потреби, а також будівлями для розміщення військ, і відповідні питання фінансового забезпечення.¹⁰¹

14 листопада відбулась зустріч посла Кота зі Сталіним. Обговорювались питання розселення цивільних та організації армії. Сталін уточнив деталі військової угоди, за якою має бути організовано дві польські дивізії розміром у 30 тисяч осіб. Кот заперечив це, оскільки польський уряд планував організувати цілу армію, а дві дивізії - це дуже мало. Тим паче, що вже було схвалено

¹⁰⁰ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 197-199.

¹⁰¹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 204-205.

створення трьох додаткових дивізій. Загалом польський уряд мав у СРСР близько 150 тисяч солдатів, без урахування призовників і добровольців. Сталін відповів, що СРСР не проти великої польської армії, проте не в змозі забезпечити її повністю. Тому він погодився на формування нових дивізій за умови, що зброєю і спорядження їх забезпечить польський уряд, оскільки на той момент навіть з перших двох дивізій була озброєна лише одна.

Також важливим стало питання дислокації нових дивізій. Кот просив про відправлення їх на південь, де більш м'який клімат та легше забезпечити транспортування англійської зброї з Ірану, та просив назвати приблизні райони. Сталін в свою чергу стверджував, що поляки начебто незаконно переселяються в Узбекистан, і радянське керівництво не давало на це дозволу, на що Кот зазначив, що Узбекистан було вказано радянською воєнною владою (вочевидь, посол мав на увазі Л.Берію). Сталін вказав, що це питання ще не вирішене, і пообіцяв врегулювати його у найкоротші терміни. Також розглядалось питання забезпечення продовольством нових польських дивізій, на що Сталін дав негативну відповідь, аргументуючи це значними потребами у продовольстві для Червоної армії.

Крім того, знов були порушені питання звільнення офіцерів, список яких Сталін попросив у Кота, однак при цьому стверджував, нібито всі польські офіцери давно звільнені. Також Сталін питав, коли польська армія зможе вступити в бій. Кот зазначив, що польський уряд хоче надати СРСР реальну підтримку силами цілої армії, а не окремих дивізій. Також було сказано, що питання вступу армії у бій зможе прояснити генерал Сікорський. Серед іншого, також Кот цікавився питанням створення в СРСР польської газети.¹⁰²

Суперечності, які виникли під час бесіди, стали цілком закономірним наслідком вже наявних протиріч. Польська сторона намагалась створити

¹⁰² Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 206-212.

якомога більшу армію, і звільнити усіх полонених і в'язнів. Крім того, у інтересах Польщі було відтягнути момент відправки армії на фронт - з цією метою у військову угоду було внесено пункт про неподільність польської армії, та запропоновані пізніше поправки. Таким чином, шляхом формування все нових і нових дивізій польський уряд відтягував момент повної готовності армії. Тим паче, що повністю озброєна була лише одна дивізія.

Тим більше були важливі настрої серед польських солдатів і особливо - серед командування. Пройшовши через два роки жахливих радянських таборів, небагато з них бажали воювати за СРСР. Не сприяли цьому бажанню і відсутність потрібної кількості офіцерів та зброї. Про наявність антрадянських настроїв повідомляє Л.Берія у доповідній записці Сталіну про настрої у польській армії на території СРСР.¹⁰³ Те ж саме стосувалось і командуючого, генерала В.Андерса. Його ад'ютант Клімковський звинувачував Андерса у намаганнях зірвати формування армії, а також у поширенні антирадянських настроїв серед командного складу.¹⁰⁴ Загалом книгу Клімковського важко назвати об'єктивним джерелом, адже він загалом намагався очернити польський уряд та армію, і навіть звинувачував Андерса у бажанні перейти на бік Німеччини, що, на мою думку, не є об'єктивною оцінкою. Проте у питанні настроїв в польській армії оцінки Клімковського часто підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, про небажання воювати за СРСР опосередковано можна дізнатись з мемуарів самого генерала. Протягом усього її тексту проходить основна мотивація Андерса - врятувати якомога більше поляків з радянських таборів. З цією метою і створювалось усе більше і більше дивізій, хоча для них не було зброї - лише для того, щоб у сприятливий момент вивести їх з території

¹⁰³ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 226-230.

¹⁰⁴ Климковский. Я был адъютантом генерала Андерса. 1991 URL: <https://readli.net/ya-byil-adyutantom-general-andersa/> (дата звернення: 11.02.2025)

СРСР. В той же час бажання скоріше воювати проти Німеччини разом з Червоною армією у мемуарах Андерса немає, на відміну від його ад'ютанта.¹⁰⁵

Єдиним, хто оцінював настрої Андерса як лояльні до СРСР, був Л.Берія. У згаданій вище записці Сталіну він зазначав, що Андерс, та верхівка польського командування вважає за необхідним повністю примиритись з СРСР, і забути те, що відбулось у 1939-1941рр, а також бажає боротись з німцями. Про останніх Андерс, за даними Берії, висловлювався з ненавистю, зате щиро підтримував промови Сталіна. В той же час Андерс говорив, що не буде воювати з однією дивізією, скаржився на затримки у звільненні офіцерів, погане матеріальне забезпечення, а також висловлював бажання створити ще більше польських дивізій. Також Берія посилається на накази Андерса притягати солдатів до відповідальності за антирадянські настрої та симпатію до німців.¹⁰⁶

Такий контраст між згаданими вище джерелами і запискою Берії неважко зрозуміти. У своїй оцінці Берія посилається на “дані оперативної техніки, особисті спостереження та і агентурні матеріали”. В той же час Андерс у мемуарах згадує, що ще в перший день перебування у штабі в Бузулуку поляками було виявлено прослуховуюче обладнання, встановлене в будівлі.¹⁰⁷ Очевидно, що знаючи про прослуховування Андерс та інші польські офіцери не обговорювали нічого забороненого в штабі, і їх промови про бажання боротьби з німцями та полум'яну підтримку Сталіна були не більше ніж показовою грою для НКВС. Також Андерс зазначає, що за ним та іншими офіцерами постійно спостерігали, і знаючи, хто міг бути агентами чи інформаторами НКВС, він міг транслювати “правильні” думки у бесідах з ними, чи у їх присутності. А своїми скаргами, які в той же час не критикували

¹⁰⁵ Андерс . Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 11.02.2025)

¹⁰⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. 226-230.

¹⁰⁷ Андерс . Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 11.02.2025)

радянське керівництво, генерал міг намагатись вплинути на відношення до проблем польської армії, і тим самим прискорити їх вирішення.

Радянське командування, зі свого боку, почало розуміти, що їм не вдасться використовувати польську армію як власний політичний і військовий інструмент. На основні позиції Сталіна під час бесід з Котом, Сікорським та Андерсом можна припустити, що підписуючи військову угоду, СРСР розраховував отримати для себе підконтрольну польську армію, споряджену за рахунок Великобританії і США, яка, однак, буде воювати на радянському фронті, і в подальшому стане основою для встановлення у Варшаві лояльної до Москви влади. Однак, коли стало зрозуміло, що поляки розраховували на радянську зброю, і в той же час не поспішають коритись волі Москви, ця надія не справдилась. Про те, що польська армія стала для Сталіна тягарем, зазначає і М. Волос.¹⁰⁸ Це значно погіршило підтримку формування польських військ, та їх забезпечення. В той же час поляки не поспішали вирушати на фронт, що дуже дратувало Сталіна, але постійно просили збільшувати чисельність армії. На це все накладалась проблема зі зброєю і спорядженням. На фоні величезних потреб Червоної армії командування не могло дозволити собі повне спорядження сотень тисяч польських солдатів, тим паче нелояльно налаштованих, і без особливого бажання воювати за СРСР будуть сидіти в тилу. Тому забезпечення польських військ не поспішали збільшувати, що призводило до ще більших розбіжностей між Москвою та армією Андерса. В той же час польська армія не отримувала і англійську зброю. Відсутність її поставок пояснюють бажанням Великобританії не дати сформувати армію у СРСР, а вивести її під британське командування. Крім того, важливими чинниками був вступ у війну Японії та значні потреби у зброї для сил Союзників на Тихому океані, а також складнощі транспортування зброї і спорядження в СРСР.

¹⁰⁸ Wołos. An Ally for Show... 2024.URL: <http://www.arei-journal.pl/articles/display/84> (дата звернення: 11.02.2025)

Загалом, накопичення складних і невирішених питань у радянсько-польських відносинах потребували їх обговорення і вирішення на найвищому рівні, а не лише через послів. Тому наприкінці листопада 1941р. розпочалась підготовка візиту генерала Сікорського в СРСР, для якого на той момент склались необхідні умови.

У план візиту, який почався 28 листопада, входило відвідування Сікорським польських військ в СРСР, зустрічі зі Сталіним, Молотовим і Вишинським, а також підписання Декларації урядів СРСР і Польщі про дружбу та взаємну допомогу.

Вже 1 грудня у Куйбишеві Сікорський зустрівся з А.Вишинським, що на той момент очолював НКЗС, і обговорив питання організації майбутньої зустрічі зі Сталіним. Зокрема, генерал попросив, щоб на зустрічі були присутні також Андерс та Кот. Крім того, Сікорський висловив впевненість у необхідності спільної боротьби з Німеччиною, та розв'язання проблем у стосунках Польщі та СРСР.¹⁰⁹

Зустріч Сікорського, Андерса і Кота зі Сталіним відбулась 3 грудня 1941р. у Москві. Першочерговим питанням стало положення, працевлаштування польських громадян в СРСР та їх звільнення з таборів. Намагаючись уникнути питання про долю польських офіцерів, Сталін сказав, що вони начебто втекли у Маньчжурію, що викликало подив польської делегації. Андерс та Сікорський наголошували, що амністія виконується повільно, і ще багато поляків знаходиться в ув'язненні тому, що адміністрація таборів не бажає зривати плани робіт, та відпускати в'язнів. Сталін пообіцяв перевірити і вирішити це питання. Також було обговорено райони розселення поляків на півдні, де для їх проживання, підготовки та озброєння складаються кращі умови, ніж на півночі.

¹⁰⁹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 231-232.

Сікорський висловив побажання надати СРСР значну допомогу силами польської армії, оскільки в СРСР Польща має найбільше людського ресурсу для створення сухопутних сил. Також генерал згадав роль поляків в повітряній обороні Британії та боях в Тобруку. Загалом польський уряд планує сформувати 8 дивізій на території СРСР, однак для їх формування складаються важкі умови: нестача зброї і боєприпасів, холодний клімат разом із поганими умовами життя. Тому польська сторона пропонує перевести армію в Іран, де її може озброїти і підготувати Великобританія. Сталіна така пропозиція роздратувала, оскільки він сприйняв її як бажання польського уряду вивести війська під керівництво Великобританії, і він поставив питання про те, чи бажає польська армія воювати. Сікорський відповів ствердно, але знову посилався на важкі умови, що заважають підготовці військ. Сталін запропонував не чекати формування всієї армії, а створити польський корпус з трьох дивізій, на що Андерс заперечив, аргументуючи відповідь малою кількістю навчених солдатів.

Зрештою, після обговорення забезпечення армії, Сікорський і Сталін прийшли до думки, що польська армія може бути підготовлена в СРСР, однак для цього потрібне їх переміщення у південні райони. Ними могли бути Середня Азія, Узбекистан, Туркменістан. Сікорський попросив про підготовку 150 тисяч солдатів, однак Сталін відмовив, посилаючись на неможливість забезпечити таку велику армію. Він запропонував сформувати 7 дивізій, на що Сікорський погодився. Льотчиків було вирішено відправити у Великобританію. Наприкінці бесіди було обговорено оголошення і підписання радянсько-польської декларації про взаємодопомогу.¹¹⁰

Загалом, як повідомляв у бесіді з А.Вишинським посол Кот, підсумками зустрічі польської делегації зі Сталіним стало ухвалення наступних рішень: 1. Польські частини переводяться у південні райони, і отримують зимові приміщення; 2. Буде сформовано 7 дивізій (згідно постанові ДКО № 1064сс

¹¹⁰ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 239-249.

“Про польську армію на території СРСР” від 25 грудня, їх чисельність встановлювалась у 96 тисяч); 3.Спорядження, озброєння і харчування отримують як і Червона армія; 4.На фронт частини будуть висунуті лише у повній бойовій готовності; 5.В армію направлялись усі польські військовозобов’язані; 6. Сталін обіцяв з’ясувати причини затримки звільнення польських офіцерів зі списку, наданого Сікорським; 7. Обговорено питання про евакуацію 25 тисяч польських солдатів на Схід.

Наступного дня, 4 грудня, генерал Сікорський виступив по радіо, у промові висловивши усебічну підтримку СРСР та впевненість у перемозі над нацизмом.¹¹¹

Пізніше в той же день 4 грудня відбувся бенкет за участі польських та радянських військових і політиків. У бесіді зі Сталіним Сікорським та Андерсом знов було піднято питання звільнення польських ув’язнених, а також, що важливо - українців, білорусів і євреїв, яких СРСР не хотів відпускати, вважаючи своїми громадянами. Сікорський зазначив, що він не може прийняти подібну ситуацію, яка має на увазі нестабільність польського кордону. Сталін був роздратований цією розмовою, і намагався перевести її в інше русло, згадуючи суперечності між поляками і українцями. Питання польських кордонів Сталін пропонував відкласти до вступу польської армії в бій, проте Сікорський зазначив, що польські кордони 1939р. не можуть підлягати сумнівам. Ця розмова стала неприємним моментом зустрічі, однак в цілому бенкет пройшов нормально.¹¹²

Після завершення обіду відбулось підписання Декларації уряду Радянського Союзу та уряду Польської Республіки про дружбу та ваємну

¹¹¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939-1943 гг. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т истории польско-советских отношений Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк. М.: Наука, 1973. с. 258-261.

¹¹² Андерс . Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 11.02.2025)

підтримку. Держави погодились вести спільну боротьбу пліч-о-пліч проти нацистської Німеччини, надавати одне одному військову допомогу, а також забезпечити міцний і справедливий мир після закінчення війни, гарантуючи чесне співробітництво та дружні стосунки.¹¹³

У наступні дні після прийому у Москві Сікорський хворів, а з 10 грудня вирушив у Бузулук, Тоцький і Татищевський табори польської армії і зустрівся там із солдатами та командирами. Як зазначав Андерс, польські солдати були дуже раді бачити Сікорського, і його візит значно підняв їх бойовий дух. Загалом, поїздка у СРСР справила позитивне враження на генерала, і він був упевнений в подальших успіхах радянсько-польських відносин.

Незважаючи на досить позитивні результати візиту Сікорського в СРСР, та домовленість спільно вирішити питання східного кордону Польщі, реальна позиція Сталіна була іншою. Він не збирався насправді справедливо вирішувати питання кордону, і визнавав радянські кордони за 1941р. Дискусія з Сікорським була лише маніпуляцією з метою прискорити формування польської армії, і затримати її вивід в Іран. Вже 16 грудня почались переговори радянського керівництва з англійською делегацією з приводу укладення договорів про взаємодопомогу та про післявоєнний устрій світу. Останній передбачав відновлення європейських держав у їх довоєнних кордонах і кордони СРСР 1941р. Також Сталін наполягав на підписанні разом з другим договором протоколу, за яким Великобританія визнавала кордони СРСР на 1941р. Англійська делегація відмовилась підписувати документ, оскільки кордони СРСР вони разом із США не визнавали, як і будь-які кордони до закінчення війни. Крім того, Великобританія давала польському уряду обіцянку не визнавати невігідні Польщі територіальні зміни. Тому переговори СРСР та Англії з цього питання зайшли у глухий кут. Ентоні Іден обіцяв проконсультуватись зі спірних питань з прем'єр-міністром В.Черчиллем та

¹¹³ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 250-251.

узгодити можливі договори з урядами домініонів.¹¹⁴ Зрештою, договір про союз та співпрацю з Великобританією було підписано лише 26 травня 1942р, і він не містив положень про визнання радянських кордонів 1941р.¹¹⁵

2. 2. Початок виводу польських військ в Іран.

Із початку 1942р. польська та радянська сторони врегульовували різні питання, що стосувались як організації польської армії, так і забезпечення цивільних та питання роботи посольства та його представництв. Одним із головних стало питання фінансового забезпечення. З метою його врегулювання ще 31 грудня 1941р. було підписано угоду про позику, яку уряд СРСР надає уряду Польщі для надання допомоги польським громадянам, що проживали на території СРСР. Сума позики визначалась у 100 млн. карб. Пізніше, 22 січня 1942р, було підписано угоду про позику у 300 млн. карб. на потреби польської армії. Віддати ці кошти Польща мала протягом десяти років, виплати починались через п'ять років після закінчення війни. При цьому узгоджено, що виплати на потреби армії мають виконуватись щомісяця, а також СРСР надає харчування на 96 тисяч осіб, що було дуже важливим пунктом.¹¹⁶

Також Андерс звертався до генерала А.Панфілова щодо прискорення евакуації 25 тисяч поляків з СРСР, на що польський генерал отримав дозвіл від радянського командування. Особлива увага зверталась на 2000 льотчиків. Також Андерс просив про організацію евакуаційної бази у Красноводську.

На початку року польське посольство займалось вирішенням переважно господарчих питань, зокрема, забезпечення польських цивільних харчуванням,

¹¹⁴ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с.255-260.

¹¹⁵ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219> (дата звернення: 14.02.2025)

¹¹⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1973.с. 279-280.

необхідними речами, ліками, а також питання неорганізованого виїзду на південь. Однак почали накопичуватись і нові протиріччя, що загострювали стосунки між СРСР та Польщею. Зокрема, для допомоги полякам посольство створило мережу представництв у регіонах, де проживала велика кількість польських громадян. Однак невизнання дипломатичного статусу представників з боку СРСР викликало значні суперечки та обмін нотами між НКЗС та посольством.¹¹⁷ Статус так і не було визнано, що в подальшому дало НКВС можливість арештовувати членів представництв.

Крім того, гостро стояло питання визнання населення окупованої польської території громадянами СРСР, що суперечило ідеї відкладення питання про кордони, та перешкоджало їх призову до армії. Також протест польської сторони викликали неодноразові згадки польських міст як радянських у пресі. В свою чергу обурення радянської сторони викликало інтерв'ю польського міністра іноземних справ Е.Рачинського, який згадував окупацію Литви, Латвії та Естонії, яку не визнавав СРСР, вважаючи добровільним приєднанням. Також висувались звинувачення у перевищенні своїх повноважень польськими військовими на місцях. Також тривала дипломатична боротьба з приводу звільнення арештованих ще в грудні 1941р. польських діячів Г.Ерліха та В.Альтера, творців Єврейського антифашистського комітету.¹¹⁸

Крім того, знов неодноразово згадувались затримки і пряме невиконання радянською стороною указу про амністію, і порушувалось питання про зниклих польських офіцерів. Вкотре СРСР стверджував, що усі поляки звільнені, крім злочинців.

¹¹⁷ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 265-267.

¹¹⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 289.

Все це негативно впливало на радянсько-польські відносини. Крім того, позиція СРСР у переговорах значно зміцнилась після перемоги під Москвою. Як зазначала Г.Коханські, під час зустрічі зі Сталіним Сікорський мав найкращу позицію для вирішення основних проблем, зокрема, щодо кордону¹¹⁹. Проте ця можливість польським прем'єром була втрачена. У 1942р. позиція радянського керівництва стала ще більш жорсткою у питанні територій. Крім того, відбувалось зближення СРСР та Великобританії. У бесіді між послом Великобританії у СРСР та Сікорським 26 січня 1942р. С.Кріппс також згадував зміцнення позицій СРСР, та висловив думку, що прийняття польським урядом радянських умов є єдиною можливістю на встановлення післявоєнних кордонів на взаємовигідних засадах. На жодні територіальні поступки, за словами Кріппса, СРСР не піде.¹²⁰

2 лютого 1942р. генерал Жуков поставив перед Андерсом питання про строки готовності польської армії, та можливості відправлення 5-ї дивізії, яка вже була озброєна, на фронт. Андерс визначив можливий строк готовності на 1 червня, однак лише за умови повного забезпечення армії англійською зброєю, що не було можливим у нинішній ситуації. Відправляти окремі дивізії на фронт Андерс категорично відмовився, адже це порушувало умови військової угоди, за якою польська армія може вирушити на фронт тільки у повному складі. 4 лютого Андерс доповів про це Сікорському, і отримав від нього схвалення своїх дій, оскільки армія ще не була готова.¹²¹

В той же час генерал Андерс у мемуарах згадує постійні проблеми із постачанням, які не були вирішені попри численні запити польської сторони, відсутність англійської зброї та критичну нестачу радянської, і затримки

¹¹⁹ Kochanski. The eagle unbowed... 2012. p. 333.

¹²⁰ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1973.с.284-286.

¹²¹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 286-287.

звільнення поляків з таборів, втручання НКВС у внутрішні справи армії.¹²² Крім НКВС, як зазначає Н.С.Лебедева, у армію Андерса засилали і агентів Комінтерну, які вели збір інформації щодо настроїв в армії.¹²³ Також радянські органи влади часто перешкоджали прибуттю поляків у місця формування військ, залишаючи їх на роботах у північних районах.

Крім того, Андерс повідомляв про затримки радянською владою українців, білорусів та євреїв, яким не давали вступити у польську армію, оскільки вони вважались радянськими громадянами.¹²⁴ Ці дані частково підтверджує у своїй роботі "Євреї у армії Андерса, сформованій в СРСР" ізраїльський історик І. Гутман. За його даними, євреям дійсно перешкоджали вступити у лави польської армії. Проте також Гутман зазначає, що перешкоди були не тільки з радянського боку, а і з польського. Він наводить численні приклади відмов на польській медкомісії цілком здоровим євреям, іноді навіть спортсменам. Гутман, посилаючись на Є.Клімковського, а також свідків, покладає значну частину провини за це на командування армії, зокрема Андерса. На його погляд, саме польські офіцери дали наказ відсіювати на призовних комісіях євреїв, українців та білорусів.¹²⁵ Сам же Андерс у мемуарах цього не згадує. На мою думку, такий варіант подій цілком міг мати місце в реальності, враховуючи досить широке поширення польського націоналізму, особливо серед офіцерів. Коли справа стосувалась політики і кордону, і відповідно, польських громадян, в тому числі українців, білорусів та євреїв, тоді їх радо записували у це число громадян. Проте на місцях ситуація була іншою. Андерс неодноразово писав, що його мета

¹²² Андерс . Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 15.02.2025)

¹²³ Лебедева. Армия Андерса в документах российских архивов. (Институт всеобщей истории РАН). 1997.

¹²⁴ Андерс . Без последней главы. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 15.02.2025)

¹²⁵ Yisrael Gutman. Jews in General Anders' Army In the Soviet Union. Yad Vashem Studies, Vol. XII, Yad Vashem, Jerusalem, 1977. URL: <https://www.yadvashem.org/articles/academic/jews-anders-army.html> (дата звернення: 15.02.2025)

- врятувати якомога більше поляків. Він розумів, що усіх з СРСР він не витягне, тому не дивно, що серед тих, кого він хотів врятувати, перевага надавалась саме етнічним полякам.

На початку березня 1942р. Андерс отримав повідомлення від генерала Хрульова про те, що з 20 березня кількість пайків для армії буде скорочено до 26 тисяч. Такої кількості аж ніяк не вистачило би, щоб прогодувати армію з близько 70 тисяч осіб. 8 березня Сталін надіслав Андерсу листа, у якому повідомляв про скорочення забезпечення армії до принаймні 30 тисяч пайків, аргументуючи це складнощами постачання зерна через напад Японії на США, і дії японських підводних човнів. В кінці листа Сталін запропонував Андерсу приїхати у Москву.¹²⁶

Під час бесіди з Андерсом 18 березня Сталін знов повторив свою позицію щодо неможливості забезпечувати 70 тисяч поляків, особливо в умовах проблем із поставками американського зерна. Загалом було узгоджено виділення 44 тисяч пайків на потреби трьох дивізій та резервного полку. Решту Андерс запропонував вивести в Іран. За словами генерала, Сталін одразу погодився з цією думкою, та почав її розвивати. Було узгоджено евакуацію південним шляхом, через Іран, причому у найкоротші терміни. Також обговорили питання озброєння польської армії радянською, англійською та іранською зброєю, Андерсом було піднято питання про зниклих польських офіцерів. Також Сталін зауважив, що поляки у разі висування на фронт отримають таке ж забезпечення, як і частини Червоної армії.¹²⁷

Як згадував Андерс, підготовка до евакуації розпочалась одразу після зустрічі зі Сталіним. Крім того, усі документи для евакуації генерал отримав у

¹²⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 288.

¹²⁷ Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 15.02.2025)

той же вечір, після зустрічі. Враховуючи повільну радянську бюрократію і проблеми воєнного часу, з цього можна зробити висновок, що рішення про евакуацію було підготовлено заздалегідь. Такої ж думки дотримується і Андерс.¹²⁸ Як було зазначено вище, польська армія на думку М.Волоса стала для СРСР тягарем, якого Сталін хотів позбутись.¹²⁹ Тому рішення про евакуацію частини польських військ цілком відповідало цій меті. До кінця квітня з СРСР було евакуйовано близько 40 тисяч поляків.

2.3. Остаточний вихід армії Андерса з СРСР.

Коли евакуація була вже організована, генерал Андерс вирушив до Лондону, де обговорив із Сікорським евакуацію військ з СРСР, а також зустрівся з Черчиллем. За словами генерала, візит пройшов досить продуктивно, і Черчилль з Сікорським підтримували плани евакуації усієї армії.¹³⁰

Після закінчення евакуації значної кількості польських солдатів і цивільних, польська сторона зіткнулася з новою проблемою. Незважаючи на заяву польського уряду від 30 квітня, у якій була виражена надія на продовження формування польської армії, у СРСР на це був свій погляд. Як зазначав у своїй ноті від 4 травня 1942р. С. Кот, після евакуації майже припинився призов в армію. Цьому перешкоджали радянські органи влади, НКВС, гальмували звільнення в'язнів з таборів. Натомість активніше мобілізували поляків у Червону армію. Кот звертав на це увагу, і просив Молотова вирішити цю

¹²⁸ Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 17.02.2025)

¹²⁹ Wołos. An Ally for Show... 2024. URL: <http://www.arei-journal.pl/articles/display/84> (дата звернення: 17.02.2025)

¹³⁰ Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 17.02.2025)

проблему, посилаючись на бесіду Андерса зі Сталіним.¹³¹ Цю бесіду наводить у мемуарах сам генерал:

“Андерс : У зв'язку з евакуацією і обмеженням чисельності армії до 44 000 мобілізація не буде призупинена, і поляки з будівельних батальйонів і російської армії будуть звільнені і направлені в польську армію.

Сталін: Так. ”¹³²

Згідно неї, призов має продовжуватись, і мобілізовані солдати також підлягають евакуації в Іран. Продовження призову та евакуації тих, хто не потрапляє в основний склад із 44 тис. осіб, був дуже важливою складовою формування польських збройних сил, на що також звертав увагу посол.

Однак вирішувати проблему, яка була навмисно створена, радянське керівництво не збиралось. 14 травня Молотов надіслав свою ноту у відповідь Коту. В ній радянський міністр закордонних справ повідомляє про неможливість продовження мобілізації з огляду на те, що кількість польських військ встановлена у 44 тисячі, які повністю укомплектовані, і додаткового призову не потребують. Посилання на розмову зі Сталіним Молотов назвав непорозумінням, і зазначив, що такі питання на зустрічі не піднімались. Тому він вважає неможливим і недоцільним продовжувати призов чи запис добровольців у польську армію.¹³³

У листі від 10 липня міністр Е.Рачинський повідомляв радянському послу при союзних урядах А. Богомолу про те, що мобілізація має бути продовжена, оскільки чисельність польських військ встановлена у 96 тисяч, а разом з

¹³¹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 294-295.

¹³² Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 17.02.2025)

¹³³ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 297-298.

льотчиками і вже евакуйованими ця цифра становить близько 123 тисяч осіб, і просив продовжити набір до вказаної цифри з метою подальшої евакуації.¹³⁴

На момент евакуації першої частини армії Андерса стало остаточно зрозуміло, що ця армія не буде служити інтересам Сталіна. Тому найкращим рішенням було дозволити вивід частини армії під командування Великобританії. Однак, як зазначає Андерс, йому коштувало значних зусиль домогтись евакуації і цивільних поляків разом з армією. Андерс бачив у цьому єдину можливість врятувати цих людей від голоду та радянської неволі. В той же час для СРСР цілком зрозуміле бажання не видавати цивільних та нових призовників. З великою ймовірністю, вже у той час розроблялась ідея організувати нову польську армію в СРСР, але вже під лояльним керівництвом, і повністю підпорядковану Москві. Тому Сталін беріг поляків всередині країни для того, щоб потім мобілізувати їх уже у власну армію. Цивільні ж були потрібні у якості робочої сили та для асиміляції. Тому саме ці дві категорії поляків радянське керівництво звільняло дуже неохоче.

Продовжувались розглядатись проблеми забезпечення польської армії та евакуацію цивільних. Зокрема, 10 червня Сікорський, Молотов і Рачинський обговорили евакуацію 50 тисяч польських дітей, озброєння армії та перспективи її застосування, зокрема Сікорський із посиланням на Андерса висував ідею залучення польських частин для оборони Кавказу. Сікорський також поскаржився на невідповідність деякої інформації у Андерса і посла Кота. Крім того, генерал згадав про потребу польських військ в інших країнах у підкріпленнях, які можна отримати лише в СРСР.¹³⁵

30 червня відбулась розмова Молотова з англійським послом А. Керром. Одним із головних питань стала пропозиція Сталіна передати Великобританії

¹³⁴ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 305-307.

¹³⁵ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 302-304.

три сформовані польські дивізії, які можуть бути озброєні в Ірані, та застосовані для стабілізації фронту в Північній Африці. Керр пообіцяв передати цю щедрю пропозицію Черчиллю. Британський прем'єр з радістю її прийняв, тому в той момент рішення про евакуацію армії Андерса вже було прийнято, навіть без участі польської сторони.

2 липня інформацію про це отримав польський міністр іноземних справ Рачинський. Через Кадогана він передав позицію польського уряду у цьому питанні, однак був здивований тим, що Сталін не веде переговори напямучу з польським урядом. Вже 8 липня Андерс отримав дозвіл від СРСР на вивід армії в Іран. В той же день це питання було також узгоджене на зустрічі С.Кота і А.Вишинського.¹³⁶

18 липня В. Черчилль відправив Сталіну послання, у якому виражав упевненість в тому, що вивід польської армії є корисним для усіх Союзників. Також британський прем'єр звертав увагу на проблему харчового забезпечення також і цивільних, однак висловив готовність вирішити це питання.¹³⁷

Радянський уряд остаточно схвалив евакуацію поляків 24 липня, зазначивши, що СРСР не буде створювати жодних перешкод для евакуації. У листі від 31 липня Андерс дякував Сталіну за можливість виходу армії, але також просив про продовження мобілізації поляків у СРСР. Однак в той же день Жуков повідомив Андерсу про неможливість продовжувати формування польських частин, оскільки їх "польський уряд не вважає можливим використовувати на радянсько-німецькому фронті...".¹³⁸

¹³⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 300-301.

¹³⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1973.с. 318-319.

¹³⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 322.

Приблизно в той же час Сталін і Сікорський обмінялись вітальними телеграмами з приводу річниці договору Сікорського-Майського. Лідери країн висловили упевненість у великих перспективах майбутньої співпраці.

Проте, незважаючи на дружній тон цих телеграм, стосунки СРСР і польського уряду все більше погіршувались. Ще з весни 1942р. НКВС заарештовували польських дипломатів та дипломатичних представників, звинувачуючи їх у шпигунській діяльності. Це викликало частий обмін нотами між сторонами, та дедалі частіше обговорення цієї проблеми на зустрічах. Наприкінці травня у антирадянській діяльності було звинувачено аташе посольства Роли-Яницького, і радянська сторона вимагала його висилки. На початку липня така ж доля спіткала і першого секретаря польського посольства Арлета. Також було заарештовано представників посольства Ю. Груя та М.Заленського, яких СРСР також вимагав вислати з країни. Зрештою, 20 липня була припинена діяльність місцевих представництв посольства.¹³⁹

Таким чином, на польську дипломатичну місію планомірно чинився тиск з метою звуження її впливу.

27 серпня польське міністерство іноземних справ зробило останню спробу домогтись продовження формування польських військових частин на території СРСР. У ноті згадувались численні випадки обмежень кількості польських військ з боку СРСР, їх відмова від подальшої мобілізації, а також згадана відсутність близько 8 тисяч офіцерів. Все це порушувало умови договорів, укладених в липні та грудні 1941р. Однак радянська сторона залишилась на своїй позиції, і лише через два місяці, 27 жовтня, надіслала відповідь. У ній у завершенні формуванні польських військ знову звинувачувалась польська сторона:

¹³⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1973. с. 319

"Радянський Уряд зробив все необхідне для вирішення цієї задачі. Польський уряд пішов іншим шляхом. Польський Уряд не захотів вивести свої дивізії і не тільки дивізії першого формування, а й наступних формувань на радянсько-німецький фронт, відмовився використовувати проти німців на цьому фронті польські війська пліч-о-пліч з радянськими дивізіями і тим самим ухилився від виконання прийнятих на себе зобов'язань. Польський Уряд повинен тому нести всю повноту відповідальності за припинення подальших формувань на території СРСР своєї армії з числа польських громадян, що перебувають у Радянському Союзі."¹⁴⁰

Незважаючи на всі перепони і тернистий шлях від таборів до виводу в Іран, евакуація армії Андерса завершилась успішно. 14 вересня генерал виступив у Тегерані з промовою перед солдатами. Андерс повідомив, що з цього моменту його армія матиме назву Польської Армії на Сході. Він назвав успіхом перший етап з виходу із радянських таборів, і тепер головною задачею є формування сильної армії, яка разом з іншими польськими військовими частинами з Англії і Тобруку підуть у бій за свободу Польщі.¹⁴¹ На цьому, фактично, і завершилась історія польської армії у СРСР, і почалась історія Польської Армії на Сході.

Підсумовуючи усе викладене вище у цьому розділі, можна сформулювати висновки. Перш за все варто зауважити, що формування армії Андерса із самого початку стикнулось із великими проблемами. Не бажаючи формування великого польського війська, НКВС затримувало звільнення польських полонених. Було досить жорстко обмежено чисельність армії - на початку це 30 тисяч осіб. Для них не вистачало зброї, враховуючи важку обстановку в СРСР, а також нормальних умов проживання та підготовки. Катастрофічною помилкою радянського керівництва було вбивство польських офіцерів у 1940р. Нині ж цих офіцерів дуже не вистачало у армії.

¹⁴⁰ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 332-337.

¹⁴¹ Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с. 328

Не вирішила проблем і зустріч Сталіна і Сікорського у грудні 1941р. Не були вирішені у найвигідніший для Сікорського момент важливі суперечності радянсько-польських відносин, зокрема питання кордонів. Сторони підписували військовий договір поспіхом, у складній військовій обстановці, коли війська нацистської Німеччини стояли під Москвою. Тому він містив певні недоліки, зокрема, не вказував чітко зобов'язання по наданню зброї для польської армії. Проте варто віддати належне польській стороні - для них договір був досить вигідним, адже не містив зобов'язання воювати саме на території СРСР. Вдалим ходом також був пункт про повне формування армії, перш ніж вводити її в бій. Це дало в подальшому можливість максимально відтягувати момент відправки на фронт, аж до евакуації в Іран.

Але те, що вигідно Польщі, не було вигідно СРСР. Дуже скоро Сталін зрозумів, що польська армія не стане його інструментом у встановленні контролю над Польщею. Більшість польських солдатів і офіцерів, що пройшли табори, не хотіли воювати за СРСР. Не бажав цього і генерал Андерс, що перш за все прагнув врятувати своїх співвітчизників із радянських таборів, де вони були приречені на загибель. Постійні суперечності на дипломатичному фронті через невирішені раніше питання, а також намагання НКВС встановити тотальний контроль над польськими дипломатами і військовими також не сприяли покращенню відносин. Проблемою було також призначення не дуже професійного посла С.Кота, на роботу якого скаржились багато людей - від Сікорського і Андерса до Сталіна.

Зміцнення становища СРСР на фронті також вніс свій вклад у розлад цих стосунків. Коли ворог стояв під Москвою, Сталін був згоден майже на будь-які умови, аби лише отримати підтримку поляків та Великобританії. Тепер же, після перемоги під Москвою, СРСР міг собі дозволити ігнорувати інтереси поляків. Крім того, почалось зближення СРСР та Великобританії. Остання

обіцяла польському уряду захищати його інтереси, проте перед перспективами союзу з СРСР навіть вони були готові знехтувати польськими інтересами. Яскравим прикладом цього є бесіда 26 січня 1942р. С.Кріппса з Сікорським, згадана у пункті 2.2. Лише позиція США вберегла від цього рішення, прийнятого за спиною у польського уряду.

Загалом, на початок 1942р. армія Андерса стала для поляків шансом на порятунок з таборів, а для СРСР - великою нелояльною силою, що не мала зброї та не бажала воювати, при цьому забираючи на себе значні обсяги харчування і спорядження. Тому радянське керівництво почало ще більше саботувати формування армії, затрмувати людей і грошові виплати на утримання, заарештовувати дипломатів, скорочувати кількість пайків, тощо. В той же час між польськими і англійськими військовими велись переговори щодо переведення частини армії під командування Великобританії, що могла забезпечити озброєння і підготовку війська.

У такій обстановці вивід польської армії в Іран став вигідним для усіх сторін. СРСР позбувався непотрібного і ідеологічно небезпечного тягара, який забирал на себе великі ресурси в умовах початку Сталінградської битви. Паралельно Сталін надавав Черчиллю щедрі послуги у вигляді відправки військ в Іран. Генерал Андерс звільняв частину своїх громадян із СРСР, і міг залучати їх до боротьби проти держав Осі. Великобританія відповідно отримувала обіцяні Сталіним три дивізії, плюс ще близько 30 тисяч раніше евакуйованих поляків.

Проте Сталін діяв звісно ж не з міркувань блага для поляків. Випускати він хотів лише готові польські частини, у яких солдати були найменше зацікавлені воювати за СРСР, і в той же час становили для радянського режиму певну небезпеку. Польських цивільних, розселених по всьому СРСР, та решту ув'язнених диктатор беріг для формування нової, вже лояльної собі польської

армії. Адже провести ідеологічну обробку змучених і часто морально зломлених нелюдськими умовами таборів людей було набагато простіше, аніж “перевиховувати” кадрових польських офіцерів і солдатів, що вже знов відчували себе частиною гордої польської армії. Цивільних Сталін також не хотів віддавати. Вони підлягали асиміляції, і повинні були стати частиною великого радянського народу, а також використані як робоча сила на фабриках, заводах і у колгоспах. Тому, на превеликий жаль, лише невелика частина із поневолених у СРСР поляків змогла вирватись за кордон.

Проте навіть досить вигідне на перший погляд для усіх рішення про евакуацію стало справжньою дипломатичною катастрофою для уряду Сікорського. Як згадувала Г.Коханські, зустріч зі Сталіним була піком дипломатичних успіхів Сікорського, але після цього все пішло на спад. Зрештою, вивід військ в Іран остаточно поставив хрест на його ідеї домогтись вигідних післявоєнних умов для Польщі шляхом співпраці з СРСР, і в той же час залишаючись з підтримкою Великобританії. Крім того, Польща знову не отримувала від Британії жодних гарантій в обмін на війська. Тому цей момент можна вважати одним із переламних у радянсько-польських стосунках.

Проте, краху зазнала і початкова ідея Сталіна про створення керованої з Москви польської армії. Тому реакція диктатора не змусила себе довго чекати, і відношення до поляків почало ще більше погіршуватись. Вивід армії Андерса супроводжувався арештами і висилкою польських дипломатів, згортанням мережі представництв посольства, що займались наданням допомоги польським громадянам. Зрештою, навіть у самому виводі військ, який розпочався з ініціативи Сталіна віддати непотрібні і неозброєні дивізії Великобританії, звинуватили самих поляків. Начебто вони порушили договір, і відмовились воювати на німецько-радянському фронті. При цьому абсолютно ігнорувались ті факти, що у польських військ банально не було чим воювати, і з семи дивізій була озброєна лише одна.

Також ігнорувався той факт, що ні угода Сікорського-Майського, ні військова угода, підписана у серпні 1941р. не містила зобов'язань для польської армії воювати лише на території СРСР чи лише разом із Червоною армією. У пункті 2 в) Військової угоди між чітко було вказано:

“вона (польська армія) буде призначена для спільної з військами СРСР та інших Союзних Держав боротьби проти Німеччини;”¹⁴²

Тож, на мою думку, таке формулювання залишало польській армії цілком законне право воювати також і у складі військ інших Союзних Держав, до яких належить і Великобританія. І польський уряд цим правом скористався. Тому з формальної точки зору претензії СРСР щодо невиконання умов договору є необґрунтованими.

Хто точно не виконав своїх зобов'язань у цій ситуації - це Великобританія і насамперед СРСР. Ці дві держави згідно договору мали забезпечити польську армію зброєю. Великобританія мала значні проблеми із логістикою, тому їй було важко доправити потрібні обсяги озброєння і спорядження для поляків. Проте варто зауважити, що зрештою Великобританія таки забезпечила армію Андерса зброєю, щоправда, вже не на території СРСР. А от сам Радянський союз мав для цього набагато більше можливостей - краща логістика без потреби доставки зброї небезпечним морським шляхом, великі виробничі потужності військових заводів. Звісно, на той момент СРСР перебував у тяжкій обстановці, і на це варто зважати. Але це ніяк не виправдовує те, що за півроку перебування армії Андерса в СРСР їй було виділено озброєння лише на одну дивізію. Як зазначав під час зустрічі зі Сталіним генерал Андерс, враховуючи велетенські потреби Червоної армії, на кілька польських дивізій виділити зброю

¹⁴² Советско-польские отношения в 1918-1945... Т.4. 2017. с.164.

було цілком можливо.¹⁴³ Проте в цій ситуації головну роль відіграло, на мою думку, саме розуміння Сталіним нелояльності польської армії, і з цієї причини він не хотів витрачати зброю і спорядження на тих, хто не принесе йому користі у справі встановлення контролю над Польщею.

Тож, на основі викладених вище висновків, можна сказати, що ідея організації польської армії на території зазнала невдачі через протилежні цілі сторін, відсутність реального бажання Сталіна створювати сильну польську армію і йти на компроміс щодо кордону, а у поляків - воювати за СРСР, невирішення спірних питань кордону, доволі слабку організацію дипломатії між урядами, а також незацікавленість країн Великої трійки у захисті національних інтересів Польщі.

¹⁴³ Андерс В. Без последней главы. 1990 URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/> (дата звернення: 26.02.2025)

Розділ III. Розвиток радянсько-польських відносин в 1942 - навесні 1943рр. та причини і наслідки їх розриву.

3.1. Польсько-радянські відносини у 1942-1943рр.

Вивід польських військ сильно вплинув на радянсько-польські відносини. Незважаючи на складні умови і натягнуті відносини, радянсько-польська дипломатія продовжувалась. Після евакуації армії Андерса дипломати повернулись до вирішення вже звичних питань. У нотах від 1¹⁴⁴ та 5 вересня 1942р. польське посольство звертало увагу радянської сторони на необхідність відновлення допомоги полякам в СРСР, яка фактично припинилась із закриттям представництв¹⁴⁵. Крім того, як було зазначено у пам'ятній записці від 10 вересня, СРСР перешкоджав діяльності дитячих будинків та інших закладів, і систематично затримував допомогу¹⁴⁶. Також поляки відкидали радянські звинувачення у антирадянській діяльності дипломатів та представників посольства на місцях, і вимагали їх негайного звільнення. Проте НКЗС стояв на своєму, категорично відмовляючись змінювати свою позицію по заарештованим полякам, що було викладено у ноті від 16 вересня¹⁴⁷. Таку ж позицію зайняв у розмові з представником президента США В. Уілкі і Сталін, який знову звинуватив поляків у порушенні закону, а також у невдячності за уся надану їм допомогу.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Polish-soviet relations 1918-1943. Official Documents. University of California, 1946. с.189 URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1) (дата звернення: 02.03.2025)

¹⁴⁵ Polish-soviet relations... 1946. с.193 URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1) (дата звернення: 02.03.2025)

¹⁴⁶ Polish-soviet relations... 1946. с.195 URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1) (дата звернення: 02.03.2025)

¹⁴⁷ Polish-soviet relations... 1946. с.197 URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1) (дата звернення: 02.03.2025)

¹⁴⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 330-331.

Зрештою, 16 жовтня тимчасовому повіреному у справах Польщі Сокольницькому була передана нота НКЗС про завершення слідства над заарештованими поляками. Згідно ноті, 15 осіб було виправдано, 16 справ передано до суду, а 78 громадян Польщі радянська сторона вимагала негайно вислати з СРСР¹⁴⁹. Пізніше, 28 жовтня, НКЗС надіслав ноту, у якій провина за закриття представництв посольства, арешт дипломатів та припинення допомоги повністю перекладалась на польську сторону¹⁵⁰. 31 жовтня у ноті А. Богомолова Рачинському були повторені звинувачення, висунуті у ноті від 28 жовтня про неможливість продовження мобілізації поляків¹⁵¹. 17 листопада польська сторона виступила з протестом проти цієї ноті. СРСР же заявив, що не приймає заперечень щодо своїх рішень.¹⁵²

Наприкінці жовтня 1942р. Сікорським було призначено нового посла в СРСР, що мав замінити С. Кота, який ще влітку виїхав з СРСР. У посланні Сталіну Сікорський висловлював надію на те, що новий посол, Тадеуш Ромер, зробить усе можливе для врегулювання існуючих суперечностей між сторонами.¹⁵³ У листі від 2 грудня радянський диктатор пообіцяв усіляко сприяти вирішенню цих питань.¹⁵⁴

12 листопада 1942р. Ромер вперше зустрівся з А. Вишинським. Вони обговорили питання реорганізації роботи посольства, зокрема Ромер попросив про можливість включити у штат ксьондза Гжондзеля, що мав відправляти служби для дипломатів-католиків. В плані організації допомоги полякам посол запропонував організувати систему контрольних бюро з радянськими

¹⁴⁹ Polish-soviet relations... 1946. с.199 URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1) (дата звернення: 02.03.2025)

¹⁵⁰ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 325-330.

¹⁵¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 330-335.

¹⁵² Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 342-343.

¹⁵³ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с.324-325.

¹⁵⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 340.

представниками, а також торкнувся питання евакуації дітей. Вишинський заперечив можливість цього, посилаючись на велику потребу у транспорті для фронту, зміну настроїв у польському суспільстві, яку може викликати евакуація, а також запевнив у спроможності СРСР самостійно забезпечити потреби польських дітей. Ромер передав Рачинському, що СРСР не дає дозвіл на евакуацію більш ніж 600 дітей.¹⁵⁵

Наступного разу, 3 грудня, Вишинський на зустрічі з Ромером погодився з ідеєю посла щодо організації допомоги, однак за умови заміни контрольних бюро, які на думку Вишинського, були схожі на представництва, на довірених осіб, які будуть завідувати складами. Також польським водіям СРСР пропонував візу для перетину іранського кордону з гуманітарними вантажами. Щодо прохання Ромера про ксьондза, Вишинський відповів, що це питання стикається із проблемами. Посилання польського посла на радянську конституцію, яка забезпечує свободу віросповідання, Вишинським було відхилене.¹⁵⁶

У цей же час проходив візит В.Сікорського до Вашингтона. Як зазначає Г.Коханські, основною метою польського прем'єра було отримати підтримку Ф.Рузвельта у питанні майбутніх кордонів. Щодо східних кордонів, Сікорський відстоював їх за зразком Ризького миру. Він аргументував особливу цінність для Польщі Східної Галичини, у якій були єдині у країні нафтові родовища, а також інші корисні копалини, деревина, тощо. Також Сікорський запевняв Рузвельта, що Львів та Вільно завжди були польськими містами.¹⁵⁷

Сікорський був переконаний в успішності свого візиту, і вважав, що Рузвельт підтримував прагнення Польщі зберегти східний кордон, водночас

¹⁵⁵ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с.338-339.

¹⁵⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 340-342.

¹⁵⁷ Kochanski. The eagle unbowed... 2012 p. 331.

отримавши Східну Прусію та ряд інших німецьких земель на заході. Також президент США зазначив, що Сталін може бути вдоволений захопленням частини Фінляндії, Естонії, Латвії та Бесарабії, але не Литви і не Буковини. Однак пізніше заступник держсекретаря США Самнер Уеллес виступив із заявою про те, що Сполучені Штати не будуть надавати жодних гарантій кордонів.¹⁵⁸ Незважаючи на великий оптимізм Сікорського, польський уряд знов не отримав нічого, крім словесної підтримки.

Візит викликав зацікавленість радянської сторони. Польський міністр закордонних справ Рачинський у бесіді з повіреним у справах посольства СРСР В. Вальковим повідомив, що Сікорський має намір представити Рузвельту свій погляд на роль Польщі у війні, однак деталей не навів.¹⁵⁹ Звісно, приховати справжні наміри Сікорського від радянської розвідки було важко, тому про них доволі скоро стало відомо Сталіну.

Крім того, уряд Сікорського вів переговори з чеським еміграційним урядом із 1940р. про післявоєнний устрій та перспективи конфедерації. Однак чехи виступали за приєднання конфедерації до СРСР, тому їх шляхи із Сікорським розійшлись. Уряд Бенеша почав зближуватись із СРСР. Зокрема, у грудні 1942 р. він передав радянській розвідці доповідь польського міністра Маріана Сейди про післявоєнну відбудову та устрій Європи. У доповіді вказувалась центральна роль Польщі у повоєнній Європі, а також на необхідність відновлення східного кордону за Ризьким миром 1921 р., а на заході включити в територію Польщі Померанію, Познань, Східну Прусію, Сілезію і Данциг. Також, згідно документу, кращою формою післявоєнного устрою Центральної та Східної Європи була б федерація Польщі, Чехословачії, Угорщини, Румунії та Литви.¹⁶⁰ Подібні плани не відповідали інтересам Сталіна,

¹⁵⁸ Kochanski. The eagle unbowed... 2012. p. 331

¹⁵⁹ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 344-345.

¹⁶⁰ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 346-350.

тож ця доповідь зробила свій внесок у погіршення радянсько-польських відносин.

Це погіршення, викликане візитом Сікорського у Вашингтон, періодичними дипломатичними скандалами через висловлювання польських політиків чи публікації в газетах, а також бажанням Сталіна відірвати поляків від їх уряду, і асимілювати, зрештою призвело до ідеї позбавити поляків їх громадянства. У доповіді Берії від 15 січня 1943р. це рішення аргументувалось у вже звичній манері - звинуваченнями польського уряду в тому, що вони відхилили "великодушний" проект СРСР із надання польського громадянства лише полякам, що проживали у Західній Україні та Західній Білорусі до 1-2 листопада 1940р. Також перераховувався обсяг допомоги, наданої полякам з боку СРСР - гуманітарні вантажі, дитячі будинки, садки, школи і т.д. Звісно, у документі не вказувалось, що ця "щира і великодушна" допомога надається в кредит. З огляду на все вище перелічене, НКВС наказував видати радянські паспорти усім жителям окупованих польських територій, і заарештовувати тих, хто буде чинити супротив паспортизації. Наступного дня, 16 січня, польському посольству було повідомлено про те, що виняток про надання полякам у СРСР польського громадянства більше не діє. У ноті-відповіді Рачинський зазначив, що така позиція СРСР не відповідає домовленостям від 30 липня 1941р.¹⁶¹

20 лютого 1943р. посол Ромер зустрівся із Молотовим, щоб обговорити проблеми, що виникли, і подальшу співпрацю у війні проти Німеччини. Посол виклав основні тези, сформовані у ході переговорів із США та Великобританією щодо післявоєнного устрою Європи, а також розповів про роль Польщі у війні з Німеччиною. Після цього сторони перейшли до питання щодо польських громадян в СРСР. Молотов повторив викладені у ноті від 16 січня положення, у яких переклав відповідальність на польську сторону, яка начебто не виконувала свої обов'язків. Також радянський міністр посилався на

¹⁶¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 350.

плебісцит, згідно якому більшість населення окупованих територій погодились увійти до складу СРСР. Також Молотов зазначив, що питання про громадянство стосується питання державних територій, яке може вирішувати лише СРСР. Також він назвав питання про допомогу полякам в СРСР закритим.¹⁶²

Ухвалення подібного рішення у односторонньому порядку було нічим іншим, як свідомим кроком радянського керівництва до ще більшого розриву у радянсько-польських відносинах. Дії СРСР свідчать про те, що Сталін зовсім не планував рахуватися із інтересами поляків, і тим паче - йти на поступки щодо територій, на які розраховував Сікорський.

25 лютого 1943р. польський уряд виступив із заявою про те, що вони завжди прагнули до дружніх відносин з СРСР, та не мали жодних намірів щодо захоплення радянської території. Також було зазначено, що Польща існує у тих кордонах, у яких вона вступила у війну в 1939р, і будь-які спекуляції на цій темі шкодять єдиній справі боротьби з Німеччиною. У відповіді, опублікованій 2 березня ТАСС, польський уряд було звинувачено у невизнанні історичних прав українців та білорусів, сприянні розколу між слов'янськими народами, профашистській політиці перед війною, а також зазначено, що польський уряд більше не відображає інтересів польського народу.¹⁶³

Наступного дня, 26 лютого, Ромера прийняв Сталін. У ході бесіди посол зауважив, що СРСР не може приймати рішення про території в односторонньому порядку, і це порушує ухвалені рішення про відкладення розгляду питання кордонів. Сталін відповів, що СРСР не приєднував польських національних територій, а рішення про це було ухвалені українським та білоруським народами. Також радянський диктатор у відповідь на зауваження

¹⁶² Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 361-368.

¹⁶³ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 351.

Ромера про недійсність радянсько-німецького договору про кордони 1939р. сказав, що анульовано лише договір про ненапад, який Німеччина порушила. Також Сталін лицемірно зауважив, що йому нічого не потрібно від Польщі, і СРСР лише допомагає полякам, несучи весь тягар війни на собі. Наприкінці бесіди Ромер сказав, що ніколи не буде польського уряду, який визнає зміну кордону на користь СРСР. Сталін також відповів, що СРСР ніколи не визнає кордони 1939р.¹⁶⁴

У рамках виконання наказу про паспортизацію поляків в СРСР почалось згортання програм допомоги цивільному населенню. Про це свідчать численні ноти польського посольства, у яких згадується ліквідація благодійних організацій та арешти їх довірених осіб, арешти поляків, які відмовилися прийняти радянське громадянство, нав'язування радянського громадянства, факти вилучення польських паспортів навіть у тих, хто має на нього право. Також повідомлялось про затримки гуманітарних вантажів.

Крім того, 8 квітня 1943р. в НКВС СРСР прийшов лист полковника Зигмунта Берлінга, активного прихильника сталінської політики, який дезертирував із армії Андерса. Берлінг пропонував почати формування польських військових частин в СРСР. За його оцінками, мобілізувати можна було близько 100 тисяч поляків. Для початку Берлінг пропонував сформувати одну стрілецьку дивізію, і просив призначити строк формування, та скликати конференцію для вирішення організаційних питань.¹⁶⁵ Однак, на мою думку, враховуючи сильну роль центральної влади в усіх сферах радянського життя, навряд чи ініціатива формування польських частин під радянським командуванням дійсно надходила від Берлінга. На мою думку, це була ініціатива Сталіна, що хотів створити з поляків інструмент для встановлення контролю над Польщею після вигнання нацистів.

¹⁶⁴ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг...Т.4. 2017. с. 369-371.

¹⁶⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с.352-353.

Загалом, виходячи з усього переліченого вище, можна зробити висновок про те, що протягом 1942-1943рр. радянське керівництво робило ряд послідовних кроків у напрямку розриву з польським урядом в еміграції. Із самого початку не дуже вигідна ідея дружби з урядом Сікорського після виводу армії Андерса в Іран остаточно перестала відповідати інтересам Сталіна. Він із самого початку не збирався йти на поступки, і союз з польським урядом був лише тимчасовою мірою. Відмова поляків визнавати радянські кордони 1941р., та їх наміри відновити свої східні кордони відвернули радянського диктатора від ідеї нормалізації стосунків між державами. Тому усі дії, що погіршували відносини, були планомірними, і супроводжувались перекладанням провини за це на уряд Сікорського, оскільки дружба з Польщею перестала бути пріоритетом у зовнішній політиці СРСР.

3.2. Катинська трагедія та її роль у розриві дипломатичних відносин СРСР з урядом Сікорського.

Із самого відновлення польсько-радянських відносин для уряду Сікорського і армії Андерса гостро стояло питання про загадкове зникнення кількох тисяч офіцерів і жандармів. Вони утримувались у кількох таборах - Козельському, Осташківському, Старобільському, а також у численних тюрмах і таборах Наркомчормету, що використовували працю ув'язнених. Однак з квітня 1940р. листування з ними було перервано через заборону радянської влади. З того часу про офіцерів не було жодної звістки. Лише близько 400 офіцерів, що повернулись із Грязовецького табору, вступили до армії Андерса. Незважаючи на численні спроби польської сторони з'ясувати долю зниклих, зрозумілої відповіді від СРСР так і не було отримано. Польські дипломати та

військові лише чули безглузді і очевидно неправдиві відмовки: "Ми всіх випустили, ми нічого не знаємо, вони втекли в Манчжурію" і т.д.¹⁶⁶

До квітня 1943 р. про долю зниклих польських офіцерів майже нічого не було відомо. Лише за дивною поведінкою радянських політиків і військових можна було зробити припущення про те, що в живих цих людей більше нема. Але жодних конкретних доказів цьому не було.

Катинська трагедія не є предметом цього дослідження, важливим є її вплив та розрив дипломатичних роботах польських і російських істориків, а також свідків тих подій, зокрема С. Свяневича, докладно описано причини, винуватців цього злочину, етапи планування і підготовки радянського режиму до знищення польських полонених, а також реалізацію і спроби приховати вбивство майже 22 тисяч офіцерів, жандармів, солдатів та польської інтелігенції - лікарів, професорів, державних діячів, священників. Також опубліковані численні збірки документів, що не залишають сумнівів у тому, що за цією підлою і нелюдською стратою стоїть сталінський режим. Тому для цієї роботи більш важливим є питання ролі катинської справи у радянсько-польських відносинах, на чому і буде акцентуватись увага.

13 квітня 1943р. о 9:15 берлінське радіо оголосило про знахідку 10 000 тіл польських офіцерів у лісі поблизу Катині, на що вказали місцеві мешканці. У повідомленні описано яму розміром 16 на 28 метрів, яка заповнена дванадцятьма шарами трупів у польській військовій формі. Усього на той момент було нараховано 3000 вбитих. Тіла добре збережені через особливості ґрунту, усі вбиті пострілами у потилицю, при загиблх збереглись документи та особисті речі. У цьому злочині берлінське радіо звинувачує СРСР.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Лебедева. Катинь. Преступление против человечества. 1994.

¹⁶⁷ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 394.

Нацистська газета *Volkischer beobachter* від 14 квітня наводило цифру у 10 тисяч вбитих, що було завищеним.¹⁶⁸

Як зазначають автори книги "Катинський синдром у радянсько-польських та російсько-польських відносинах " В. Парсаданова, І. Яжборовська та А. Яблоков, виявлення поховань в Катинському лісі стало справжнім подарунком для нацистської пропаганди. На тлі поразки під Сталінградом Геббельс отримав у своє розпорядження справу, яка може внести розлад у стан Союзників, а особливо у його найважливішу частину - стосунки Москви та уряду Сікорського, що і так переживали важкі часи. Тому нацистська пропаганда намагалась усіма силами посіяти недовіру між Союзниками.¹⁶⁹ У найближчі дні після оголошення німецького радіо тема знахідок у Катині зайняла перші шпальти німецьких газет. Згаданий раніше *Volkischer beobachter* крім звинувачень у бік СРСР акцентував увагу і на обов'язковій, на думку нацистів, причетності євреїв до цього злочину, оскільки образ євреїв-більшовиків був популярним у нацистській пропаганді . У випуску від 15 квітня містився заголовок "Масове вбивство у Катинському лісі. Євреї були вбивцями".¹⁷⁰

Однак, всупереч бажанню Геббельса, на цю новину увагу звернули далеко не одразу. Тим паче, що тогочасне німецьке радіо було далеко не найдостовірнішим джерелом інформації. За чотири роки кривавої війни, яка з боку нацистів супроводжувалась геноцидом багатьох народів на окупованій території, а також безпрецедентною пропагандистською кампанією, усі вже перестали всерйоз сприймати повідомлення німців. Тож більша частина

¹⁶⁸ *Volkischer beobachter*. 1943. №104. 14. April. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430414&zoom=33> (дата звернення: 06.03.2025)

¹⁶⁹ И.Яжборовская, А.Яблоков, В.Парсаданова. Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. Российская политическая энциклопедия. 2009. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=75249 (дата звернення: 06.03.2025)

¹⁷⁰ *Volkischer beobachter*. 1943. 15. April. №105. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430415&zoom=33> (дата звернення: 08.03.2025)

світової спільноти це повідомлення проігнорувало, сприйнявши його як чергову вигадку геббельсівської пропаганди.¹⁷¹

Значне занепокоєння повідомлення німецького радіо викликало лише у Москві, та у польському уряді. Зрозумівши, що злочин, який так ретельно приховувався, раптово став відомим, сталінські чиновники почали готувати пропагандистську кампанію-відповідь, на меті якої було перекласти провину за страту польських полонених на нацистів. Враховуючи репутацію останніх, це не мало бути важкою задачею. З цією метою 15 квітня було створено проект заяви Совінформбюро, у якій заяви німців називаються "мерзенними вигадками німецько-фашистських катів".¹⁷²

Нацистів ця заява звинувачує у брехливих вигадках, і спробі перекласти на СРСР провину за вбитих поляків, які начебто потрапили до німців у 1941р. під час стрімкого відступу Червоної армії. При цьому, вочевидь заплутавшись у власній брехні, радянські пропагандисти згадують Гнездівський могильник, археологічний комплекс часів Київської Русі, начебто нацисти намагаються видати його за докази радянських злочинів, чого насправді не було. Наступного дня, 16 квітня 1943р. ця замітка була опублікована у радянських газетах, зокрема, у "Правді"¹⁷³, "Ізвестіях"¹⁷⁴ та "Червоній зірці".¹⁷⁵

Хоча польський еміграційний уряд і сприйняв спочатку німецьке повідомлення як брехню, воно викликало тривогу - німці наводили дуже точні дані щодо вбитих полонених. Як згадував у своїх мемуарах британський

¹⁷¹ Ю.Мацкевич. Катынь. Перевод с польского С.Крыжицкого. Заря. 1988.

¹⁷² Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с.381-381.

¹⁷³ Правда. 1943. 16 апр. №99.

¹⁷⁴ Известия. 1943.16 апр. №89.

¹⁷⁵ Красная Звезда. 1943. 16 апр. №89.

прем'єр Вінстон Черчилль, на початку квітня 1943р. генерал Сікорський побував у британського прем'єра на сніданку, і повідомив йому, що має докази того, що радянське керівництво вбило 15 тисяч польських офіцерів, жандармів та інших полонених, які поховані у могилах в лісі поблизу Катині. Черчилль не вказує конкретну дату цього візиту Сікорського, однак згідно польській газеті *Dziennik Polski* від 16 квітня 1943р., Сікорський снідав у Черчилля вранці 15 квітня¹⁷⁶. Тож це було вже після повідомлення німецького радіо. На це Черчилль відреагував досить холодно, сказавши: "Якщо вони мертві, ви вже нічого не зможете зробити, щоб їх повернути." Тоді ж Сікорський повідомив про намір звернутись до Червоного Хреста у Швейцарії для проведення розслідування.¹⁷⁷

Польська сторона зажадала пояснень щодо цієї ситуації з боку СРСР. Того ж 16 квітня, що і радянська пропагандистська замітка, було опубліковано комюніке польського міністра оборони М. Кукеля. У ньому міністр вказує на численні, але безплідні спроби поляків з'ясувати долю зниклих полонених, а також постійні радянські відмовки і обіцянки все з'ясувати, які не були виконані. Тому польський уряд вважає за необхідне провести розслідування із залученням Міжнародного Червоного Хреста, на що потрібна згода СРСР.¹⁷⁸ Важливо, що поляки не звинувачували прямо СРСР у цьому злочині, і розуміли наміри нацистської пропаганди розсварити Союзників. Вочевидь, єдиною метою польського уряду на той момент було з'ясувати причину загибелі своїх співвітчизників, і встановити винних.

Звернення польського уряду до Міжнародного Комітету Червоного Хреста, що було подано 17 квітня, не принесло ніяких результатів. У розслідуванні

¹⁷⁶ *Dziennik Polski*. 1943. . 16 kwietnia.№850 URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418314> (дата звернення: 09.03.2025)

¹⁷⁷ W.Churchill. *The Second World War. The Hinge of fate. Vol. IV.* Cassel & Co.LTD. London, 1951.URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.523562/page/n3/mode/1up> (дата звернення: 09.03.2025)

¹⁷⁸ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 383-384

були зацікавлені також і німці. Однак МКЧХ категорично відмовився проводити його без згоди СРСР. А якраз радянська сторона була найбільш зацікавлена в тому, щоб це розслідування так ніколи не відбулось.¹⁷⁹

Загалом, у польських газетах в найближчі дні знахідка у Катинському лісі стала центральною темою обговорення. Поляки різко засуджували використання німцями цього факту, і зазначали, що це аж ніяк не знімає з нацистів відповідальності за їх злочини проти Польщі. Також *Dziennik Polski* від 19 квітня, вказували на слабку реакцію західних держав, і те, що їх ЗМІ майже обійшли увагою тему Катинської трагедії, за винятком видання *Daily Telegraph*. Як зазначає польська газета, більше уваги привернуло звернення М.Кукеля.¹⁸⁰ Здебільшого англійські ЗМІ передавали повідомлення з інших країн, і не мали власної чіткої позиції щодо питання катинської трагедії, що було зазначено у виданні від 20 квітня. Також польський письменник Юзеф Мацкевич наводить у своїй книзі повідомлення BBC від 15 квітня про те, що радянське керівництво спростувало німецькі звинувачення. Тож у західній, а особливо у американській пресі загальноприйнятою стала радянська версія подій у Катині. Лише пізніше, після розриву відносин, у західних ЗМІ почали з'являтися повідомлення, що критикували поведінку СРСР у цьому питанні, і розрив відносин з поляками, які лише намагались дізнатись правду про своїх вбитих громадян. Про це зазначено у повідомленнях газет, наведених Ю.Мацкевичем у його роботі "Катинь". Також у них звертається увага на незацікавленість СРСР у розслідуванні, хоча за логікою розслідування навпаки мало виправдати радянське керівництво, якщо вони були дійсно невинуваті.

¹⁷⁹ Мацкевич. Катинь.1988.

¹⁸⁰ *Dziennik Polski*. 1943. 19 kwietnia. №852. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418316> (дата звернення: 10.03.2025)

Прямо у вбивстві поляків СРСР не звинувачували, проте зазначали, що саме радянська держава несла відповідальність за цих полонених.¹⁸¹

Також у газетах почали з'являтися статті про необхідність відновлення польських кордонів 1939р. Той же Dziennik Polski від 16 квітня на першій шпальті опублікував підбірку заміток світових ЗМІ з реакцією на розмову Рузвельта та Ідена на цю тему.¹⁸²

Наступного дня було опубліковано статтю "Суперечливі голоси з-за океану" на цю ж тему, де повідомляється про відсутність чітких рішень щодо польського кордону.¹⁸³ На активізацію питання кордонів згадував у телеграмі від 17 квітня А. Богомолів. Попутно він звинувачує поляків у сприянні німецькій пропаганді, ненависті до СРСР та бажанні захопити території Західної України та Західної Білорусі. Також радянський дипломат описує бесіди з представниками чехословацького, югославського урядів з метою переконати їх у правдивості радянської версії, а також американським генеральним прокурором Ф.Біддлем.¹⁸⁴

Крім того, важливим питанням була доля поляків, що залишилися у СРСР. У польській пресі неодноразово піднімалось питання про необхідність їх евакуації. Про це згадується також і в переписці В. Черчилля та Е. Ідена. Їми було підготовлено лист до Сталіна, у якому вказана необхідність покращення умов життя поляків у СРСР, а також готовність Союзників прийняти поляків у

¹⁸¹Мацкевич. Катинь.1988. У ¹⁸²Dziennik Polski. 1943. 16 kwietnia. №850.URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418314> (дата звернення: 10.03.2025)

¹⁸³Dziennik Polski. 1943. . 17 kwietnia. №851URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418315> (дата звернення: 13.03.2025)

¹⁸⁴Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 386.

себе, і забезпечити їх усім необхідним. Все це покликано врегулювати відносини урядів СРСР та Польщі.¹⁸⁵

Однак реакція радянської влади була зовсім іншою, і шукати компроміс з Сікорським вона не мала наміру. У пресі продовжилась кампанія, що мала намір переконати всіх у неправдивості нацистських повідомлень. Також у "Правді" 17 квітня було опубліковано статтю "У польського народу лише один ворог — гітлерівські окупанти." У ній прямо не згадується катинська трагедія, однак посил статті чудово розкрито у її назві.¹⁸⁶ Однак особливо показовою є реакція на заяву Кукеля. У відповідь на прохання польського уряду посприяти незалежному розслідуванню для встановлення істини у радянських газетах 19 квітня з'явилась стаття під назвою "Польські посібники Гітлера". У ній уряд Сікорського звинувачується у сприянні геббельсівської пропаганді, а факт звернення до Міжнародного Комітету Червоного Хреста називається прямою допомогою гітлерівцям у фальсифікації катинської справи.¹⁸⁷ У "Правді" від 21 квітня знов згадуються "Польські посібники Гітлера", а також опосередковано вказано на катинська трагедію:

"І ніякими казками і провокаціями не замести гітлерівським покидькам слідів тих злочинів, які вони вчиняли і продовжують вчиняти в Польщі."¹⁸⁸

Враховуючи зростаючий градус напруги між СРСР та Польщею, а також спроби поляків з'ясувати правду, яка могла б нанести радянському уряду катастрофічну шкоду, Сталіним було ухвалено рішення про розрив дипломатичних відносин з урядом Сікорського. Про це радянський диктатор повідомляв у листі до В. Черчилля 21 квітня 1943р. Ним було використано вже

¹⁸⁵ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 387-388.

¹⁸⁶ Правда.1943. 17 апр. №100.

¹⁸⁷ Правда.1943. 19 апр. №102.

¹⁸⁸ Правда.1943.. 21 апр.№104.

добре відпрацьований пропагандою прийом перекладання відповідальності на поляків. Сталін пише, що уряд Сікорського начебто навіть не спробував дізнатись про обставини справи у СРСР, а одразу перейшов до ворожих наклепів та брехні. Також він звертає увагу на схожість польських повідомлень з нацистською пропагандою, що, на думку Сталіна, свідчить про змову між Сікорським та Гітлером, і скоординовану антирадянську акцію. Тому він вважає за необхідне розірвати дипломатичні відносини з польським емігрантським урядом.¹⁸⁹

У своїй відповіді 24 квітня Черчилль загалом підтримує думки Сталіна, вважає розслідування непотрібним, та обіцяє усіяко заважати його проведенню. Також британський прем'єр обіцяє чинити тиск на Сікорського, щоб змусити його відмовитись від ідеї з розслідуванням. В той же час він зазначає, що ніякої змови Сікорського і Гітлера не може бути, а польський прем'єр перебуває під тиском поляків та знаходиться під загрозою відсторонення від влади. Також Черчилль сподівається, що до справжнього розриву справа не дійде, оскільки це би дуже сильно вдарило по Антигітлерівській коаліції, а особливо - по США, де живе дуже багато поляків.

190

Як пише Ю. Мацкевич, в ніч на 25 квітня Сікорського дійсно було піддано дипломатичному тиску з боку британських дипломатів. Від нього вимагали заявити, що польські офіцери не могли бути вбиті радянською владою, і вся ця історія - лише вигадка нацистської пропаганди.

¹⁸⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Изд. «Воскресенье». М, 2005. с. 113-114.

¹⁹⁰ Переписка Председателя Совета... М, 2005.с. 115.

Однак Сікорський, будучи польським патріотом, і не збираючись нехтувати інтересами поляків заради дружби СРСР і Великобританії, відмовився.¹⁹¹

Зазначені вище факти яскраво свідчать про те, наскільки для країн Великої трійки інтереси Польщі не мали значення. Навіть на перший погляд радянська версія подій в Катині викликала дуже багато сумнівів. Проте це як ніяк не завадило США та Великобританії прийняти її, закривши очі на усі протиріччя з боку радянських ЗМІ. На той момент нормальні стосунки зі Сталіним були важливіші за інтереси відносно невеликої, окупованої Гітлером європейської країни.

У листі Сталіну від 25 квітня 1943р, Черчилль писав, що у ході бесіди з Іденом Сікорський запевнив, що не мав жодної змови з Гітлером, і нацисти звернулись до МКЧХ тільки після звернення польського уряду. Також польський генерал вказував на численні звернення до СРСР з приводу долі зниклих офіцерів. Але Сікорський також погодився не наполягати на розслідуванні Червоним Хрестом. Черчилль вчергове вказував на велику шкоду, яку принесе польсько-радянський розрив, і просив Сталіна зачекати з цим рішенням.¹⁹²

Проте було вже пізно. Сталін зовсім не збирався шукати правду про Катинську трагедію, адже сам все прекрасно знав. Але приховування цієї правди стало на той момент для радянського диктатора метою номер один. Такий хід подій зрештою призвів до вже давно назріваючого рішення - розриву дипломатичних відносин.

¹⁹¹ Мацкевич. Катень.1988.

¹⁹² Переписка Председателя Совета... М, 2005.с. 116.

В ніч на 26 квітня 1943р. о 0:15 Молотов викликав польського посла Ромера для вручення йому ноти Радянського уряду. У ній польський уряд було звинувачено у наклепі на СРСР, проведенні антирадянської кампанії у ЗМІ, активному сприянню "гітлерівській брехні", яке підтримують профашистські елементи в емігрантському уряді. Аргументувалось така поведінка начебто бажанням натиснути на СРСР, щоб отримати територіальні поступки у Литві, Західній Україні та Західній Білорусі. Все це у ноті називають ударом в спину, і оголошують про розрив дипломатичних відносин.¹⁹³

Ромер відмовився прийняти ноту, оскільки вона була брехнею і наклепом на польський уряд, і попросив надіслати її через А. Богомолова. Посол шкодував, що відносини СРСР і Польщі закінчились таким чином, однак рішуче протестував проти висунутих у бік уряду Сікорського звинувачень. Решта прийому пройшла в обговоренні згортання роботи польського посольства і виїзду дипломатів з СРСР.¹⁹⁴

Безумовно, розрив відносин СРСР і польського емігрантського уряду став серйозним випробуванням для Антигітлерівській коаліції. Першим на цю подію відреагував Ф.Рузвельт, який 26 квітня надіслав Сталіну листа. Президент США сподівався, що розрив буде тимчасовим, і невдовзі ця проблема буде вирішена. Також Рузвельт торкнувся питання подальшої долі поляків в СРСР. Крім того, він висловив думку, що Сікорський зробив помилку, звернувшись до Червоного Хреста, і що Черчилль шукає способи змусити польського прем'єра діяти у майбутньому більш розсудливо, що здебільшого перекладало провину за розрив саме на Сікорського.¹⁹⁵

¹⁹³ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 356-357.

¹⁹⁴ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 339-340.

¹⁹⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 359-360.

Черчилль дійсно шукав способи тиску на Сікорського, про що свідчить послання Ідену від 28 квітня. В ньому прем'єр радить Ідену вмовити поляків відмовитись від нинішніх формулювань їх документів, оскільки вони означають "проголошення смертельної війни". Також він пише, що "не варто патологічно кружляти над могилами трирічної давнини під Смоленськом", чим знецінює цю страшну жертву, принесену поляками за свою свободу.¹⁹⁶

Сталін відповів Рузвельту 29 квітня, висловивши думку, що у польському уряді мають сильний вплив профашистські елементи. Радянський диктатор погодився з Рузвельтом у плані необхідності змусити Сікорського змінити свій підхід. Що ж до поляків в СРСР, Сталін запевнив, що радянський уряд подбає про них.¹⁹⁷

Наступного дня, 30 квітня В. Черчилль надіслав Сталіну нового листа. Він висловив своє розчарування тим, що Сталін розірвав відносини з Польщею, не дочекавшись результатів бесіди Сікорського з Іденом. Черчилль повідомив, що польський уряд погодився відмовитись від розслідування Червоного Хреста, і продовжувати лояльну співпрацю з СРСР.

Крім того, поляки просили дозволити польським військовослужбовцям з СРСР виїхати в Іран, щоб приєднатись там до польської армії. Також британський прем'єр пообіцяв проконтролювати діяльність польських ЗМІ, які ведуть пропаганду проти Сікорського та СРСР. Розрив відносин він назвав великим успіхом Геббельса, і висловив надію на відновлення польсько-радянських стосунків у найближчому майбутньому.

Крім того, Черчилль переказав розповсюджену у німецьких ЗМІ новину про те, що СРСР організовує новий, лояльний собі польський уряд, лише з яким

¹⁹⁶ Советско-польские отношения в 1918-1945 гг... Т.4. 2017. с. 405.

¹⁹⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 362.

має намір працювати. Черчилль зазначив, що ні Великобританія, ні США не зможуть визнати такий уряд, і будуть продовжувати співпрацю з Сікорським.

Проте це був один із тих унікальних випадків, коли Геббельс казав правду. 1 березня 1943р. у СРСР із лівих польських діячів було створено Союз польських патріотів. Ця організація взяла собі за мету відродження Польщі та встановлення у ній дружнього до СРСР політичного режиму. З ініціативи організації почалось формування польських збройних сил в СРСР. Тож слова міністра пропаганди Рейху не були позбавлені ґрунту. Ймовірніше, про це знав і Черчилль, і його згадка цього факту давала Сталіну зрозуміти, що західні країни не визнають нового польського уряду.

У своїй відповіді 4 травня Сталін не змінив свого ставлення до поляків, продовжуючи звинувачувати їх у прогітлерівській позиції, а Сікорського - у слабкості і нездатності твердо вести політику. Попутно диктатор виражав своє незадоволення тим, що Британія не утримала поляків від початку антирадянської кампанії. Він запевнив Черчилля у безпідставності звинувачень Геббельса, що було очевидною неправдою, а також дозволив виїзд з СРСР польських громадян, яких після паспортизації залишилось дуже мало, а також сімей польських солдатів з армії Андерса.¹⁹⁹ Аналогічна позиція була висловлена у Заяві заступника Народного Комісара Іноземних Справ тов. А.Я. Вишинського представникам англо-американської преси в Москві 6 травня, де поляків продовжували звинувачувати у пропаганді, антирадянській діяльності, засуджували вивід армії Андерса, а також виправдовували дії радянського керівництва.²⁰⁰

¹⁹⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 363-364.

¹⁹⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений... 1973. с. 367-368.

²⁰⁰ Международные документы периода Великой Отечественной войны. Вып. III. 1943 г. Ч. I. Январь-июнь. — М., 1944. с. 132-141.

Незважаючи на поступки польського уряду, приведений вище лист є прямим доказом того, що Сталін не збирався змінювати своїх поглядів на уряд Сікорського, і тим паче - відновлювати з ними дипломатичні відносини. Вже на той момент будь-яка надія на це розбилася об позицію, зайняту радянським керівництвом.

Враховуючи усе викладене вище у цьому розділі, можна підвести підсумки. Загалом, німецькі знахідки у Катинському лісі, і слідуюча за ними пропагандистська кампанія, стали страшним ударом для радянсько-польських стосунків. Ретельно приховувані радянським керівництвом докази власних злочинів спливали на поверхню у найбільш непідходящий момент. Враховуючи усе зазначене у пункті 3.1. цієї роботи, відносини СРСР з урядом Сікорського на той момент перебували ледь не у точці найбільшої напруги, враховуючи систематичну антипольську політику, яку проводив Сталін, особливо з початку 1943р. І хоча на західні держави повідомлення німецького радіо не справило значного враження, воно дійшло до головних “адерсатів” - радянського та польського урядів.

Намагаючись за будь-яку ціну врятувати власну репутацію, СРСР почав пропагандистську кампанію зі звинувачення поляків у начебто роботі на Гітлера, розповсюдженні нацистських наклепів, і т.д. На той момент відносини з урядом Сікорського перестали мати якусь цінність для Сталіна, тож поляки стали зручною мішенню для перекладання на них провини за вього лише спроби з'ясувати правду про Катинську трагедію. Навіть відмова від розслідування Червоного Хреста не змінила вже остаточно сформованого погляду радянського диктатора на радянсько-польські відносини. Бо не тільки репутація грала роль у цій справі - розрив відносин остаточно закривав дискусію про польські кордони, закріплюючи за СРСР окуповані у 1939р. землі Західної України та Західної Білорусі.

Як було зазначено вище, США та Великобританія, які у переговорах із Сікорським обіцяли підтримувати польські інтереси, у тому випробуванні для Антигітлерівської коаліції, яким стала Катинська трагедія, повели себе далеко не як найкращі союзники. Замість підтримки і прагнення до з'ясування правди вони обрали шлях прийняття радянської версії подій. Більш того, Черчилль намагався дипломатичним тиском завадити Сікорському дізнатись правду про загибель його співвітчизників. Звісно, Союзників можна зрозуміти - гітлерівська пропаганда вже давно не сприймалась як джерело достовірної інформації, і реакція уряду Сікорського на повідомлення про знахідки в Катині викликала подив. Однак навіть сам Черчилль зазначав, що і радянська версія також не виглядає дуже переконливою. Проте це не завадило США і Великобританії прийняти її.

Відносини з СРСР для США і Великобританії мали величезне значення, оскільки СРСР відтягував на себе більшу частину сил нацистів у Європі. Втратити такого важливого союзника у переламний момент Другої світової, яким був 1943р. Черчилль і Рузвельт просто не могли. Це могло банально поставити під сумнів можливість перемоги над Гітлером, яка була для Союзників метою номер один.

Відносини ж з урядом Сікорського мали явно менший пріоритет. Польща була повністю окупована нацистами, і реальної влади емігрантський уряд там не мав, за виключенням підпільних організацій. Вони саботували постачання фронту, підриваючи мости і залізничні колії, нищили склади Вермахту, влаштовували напади на місцеві гарнізони, а також постачали розвіддані для Союзників. Це була важлива робота, однак на рівні Великої трійки вона не вважалась критично необхідною. Польські збройні сили на Сході хоч і були значною силою, проте вони також не грали вирішальну роль у бойових діях. Тому у відносинах з урядом Сікорського США і Великобританія могли дозволити собі вкотре знехтувати інтересами поляків в угоду Сталіну.

Однак варто також зауважити, що, на мою думку, відкриття Катинської трагедії було хоч і важливою, проте не вирішальною подією. Польський уряд був зацікавлений у розслідуванні, та вирішенні цієї ситуації. Протилежною була позиція СРСР. На мою думку, що враховуючи цілком послідовну політику Сталіна зі зменшення повноважень польського посольства і ліквідації його представництв, позбавлення поляків їх громадянства, звинувачення уряду Сікорського у небажанні воювати та антирадянській діяльності дипломатів і їх арештів, радянське керівництво щонайменше з весни 1942р. взяло курс на поступовий розрив с емігрантським урядом у Лондоні. Катинська справа стала для Сталіна просто зручним приводом одночасно зняти з себе відповідальність за вбивство польських офіцерів, і розірвати відносини з незручним союзником. Тож, хоча Катинська трагедія і мала колосальне значення, і залишила глибокий слід у польській історії і культурі, для розриву дипломатичних відносин з СРСР вона не мала вирішального значення.

Висновки

Отже, матеріал розділів дозволяє зробити наступні висновки .

Відносини між Польщею та СРСР перед Другою світовою мали загалом суперечливий характер. Однак початок німецько-радянської війни у 1941р. змусив обидві сторони шукати порозуміння. Хоча СРСР і Польща і переслідували різні цілі, вони були змушені домовлятися для боротьби зі спільним ворогом. Наслідками підписання договору Сікорського-Майського було відновлення роботи посольств, амністія для польських громадян, початок надання полякам гуманітарної допомоги та житла, підписання військової угоди і початок формування польської армії в СРСР.

Однак цей договір не вирішив основних проблем і суперечностей, зокрема питання кордонів. Все це лише не сприяло покращенню відносин між урядами.

Формування польських військових частин на території СРСР розпочалось восени 1941р. Зброю і спорядження надавав СРСР та Великобританія. На формування армії польському уряду надавалась позика. Однак питання озброєння було впорядковано, тому майже одразу з ним виникли проблеми - поляки вважали, що армію озброїть СРСР, радянське керівництво - що зброю дасть Великобританія. В результаті була озброєна лише одна дивізія. Також плани радянського командування використати польські війська на радянсько-німецькому фронті суперечили інтересам поляків, а відмова посилати в бій окремі дивізії сприймалась Сталіним як небажання воювати.

В результаті до літа 1942р. накопичився ряд політичних та військових причин для виводу польських військ в Іран, на чому наполягала й Велика Британія. Серед політичних причин головними були: бажання генерала Андерса вивести свої війська з СРСР; зміцнення військово-політичного положення СРСР на фронті; розуміння Сталіним нелояльності польських військ; погіршення відносин з урядом Сікорського. Серед військових причин була

неможливість озброєння польських військ в СРСР; важка обстановка на фронті для СРСР, тоді як польська армія відтягувала на себе велику кількість продовольства та спорядження.

Наслідками евакуації став вихід з СРСР польських військ та кількох тисяч цивільних; згорання процесу мобілізації до лав польської армії; посилення репресій проти польських дипломатів; ліквідація системи гуманітарної допомоги полякам в СРСР; для уряду Сікорського вивід військ означав провал ідеї польсько-радянської співпраці, і ще більше погіршення відносин між радянським керівництвом та польським урядом.

Катинська трагедія, безумовно, була одним із найважчих моментів в історії польсько-радянських відносин, що зрештою і призвело до їх розриву. Вона була використана нацистськими пропагандистами з метою розхитування Антигітлерівської коаліції. Реакція польського уряду була дуже бурхливою, Сікорський вимагав проведення міжнародного розслідування. Однак Черчиль і Рузвельт намагались зам'яти цю ситуацію, адже стабільність Антигітлерівської коаліції і участь у ній СРСР були для США і Великобританії на першому місці. При цьому вони були готові нехтувати інтересами Польщі.

Незважаючи на кризу у радянсько-польських відносинах, викликану інформацією мас-медіа про Катинською трагедією, на нашу думку вона не була вирішальним фактором, що вплинув на їх розрив. Польська сторона була налаштована на розслідування, і не була ініціатором розриву відносин. Загалом Сікорський, незважаючи на усі складнощі у відносинах з СРСР, сподівався на збереження цих відносин. Проте для Сталіна необхідність збереження дружніх відносин з поляками відпала ще в 1942р, після виводу армії Андерса в Іран. Тому вважаю, що публікації в нацистській пресі про Катинську трагедію стали для СРСР лише приводом розірвати відносини і перекласти відповідальність за свій злочин на нацистів та на позицію в цьому питанні польського уряду.

Розрив радянсько-польських відносин став дуже важливим моментом в історії Польщі. Він ознаменував собою провал концепції Сікорського про нормалізацію відносин з СРСР. Проте в той же час Сікорський залишався чесним польським патріотом, і не збирався поступатись інтересами своєї країни. А вже це не влаштовувало радянського диктатора. Як було зазначено у роботі, Сталін із самого початку не збирався поступатись уряду Сікорського у питанні територій, що стало зрозуміло вже після першої зустрічі польського прем'єра з радянським послом Майським.

Перші невдачі і крах ілюзій щодо можливої дружби з радянським диктатором змусили Сікорського також шукати підтримки у Великобританії та США. Лідери цих країн запевняли польського прем'єра у повній своїй підтримці, однак за межі заяв ці обіцянки не вийшли - за словами не слідувало ніяких гарантій і документів, що б ці гарантії закріплювали. Рузвельт і Черчилль розуміли, що питання кордонів 1939р. вже є вирішеним Сталінім, і не підлягає дискусіям.

Невдача радянсько-польських відносин призвела до трагічних для Польщі наслідків. Ще до їх розриву поляків в СРСР позбавили громадянства та допомоги з боку емігрантського уряду. Сама країна втратила велику частину своїх територій, хоча і в подальшому ця втрата була частково компенсована німецькими землями. Проте ніщо не могло компенсувати втрату людей, що опинились у СРСР, розстріляних у 1940р. військових та представників інтелектуальної еліти, а також величезну кількість діячів, що після початку Другої світової війни були змушені залишити Польщу, і більше ніколи не змогли повернутись на батьківщину. Що не менш важливо, Польща фактично втратила свою незалежність.

Отже, дослідження теми радянсько-польських відносин 1941-1943рр. є важливою частиною польської історії, що значно вплинула на подальшу долю Польської держави, тому потребує подальшої розробки з боку української історіографії.

Список використаних джерел та літератури

1. Андерс В. Без последней главы / пер. с пол. Т. Уманской; послесл. Н. Лебедевой. Иностранная литература. 1990. URL: <https://vgulage.name/books/anders-v-bez-poslednej-glavy/>
2. Вечерняя Москва. 1939. . 13 сент. №210
3. Вечерняя Москва. 1941. 31 июля. №179..
4. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939-1943 гг. Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т истории польско-советских отношений Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк. М.: Наука, 1973. 510 с.
5. Знамя Родины. 1941. 31 июля. №148.
6. Известия. 1943. . 16 апр. №89
7. Катынь. Март 1940 г. сентябрь 2000 г.: Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. Документы. Отв. составитель Н.С. Лебедева. М.: Изд. Весь Мир, 2001. 688 с.
8. Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса. М.: Издательство МЭИ, 1991. URL: <https://readli.net/ya-byil-adyutantom-general-andersa/>
9. Красная Звезда. 1943. 16 апр. №89.
10. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945гг. Москва: Наука, 1971. URL: <https://litmir.club/br/?b=234219>
11. Мацкевич Ю. Катынь. Перевод с польского С.Крыжицкого. Заря. 1988.
12. Международные документы периода Великой Отечественной войны. Вып. III. 1943 г. Ч. I. Январь-июнь. М., 1944. 252 с.
13. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.М Изд. Воскресенье. , 2005. 670 с.
14. Правда. 1939.. 1 сент.№ 242
15. Правда.1939.. 2 сент. №243,
16. Правда.1939. . 3 сент.№244
17. Правда.1939. 10 сент. №251.
18. Правда.1939. 11 сент. №252.
19. Правда.1939. 13 сент. №254.
20. Правда.1939. . 14 сент.№255
21. Правда.1941.. 31 июля.№210.
22. Правда. 1943. 16 апр.№99.
23. Правда.1943. 17 апр.№100
24. Правда.1943.19 апр.. №102
25. Правда.1943. 21 апр. .№104.

26. Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 1. 1918-1926 / Ред-сост. Г. Ф. Матвеев. М.: Аспект Пресс, 2017. 628 с.
27. Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.: Сб. док. в 4 т. Т. 4. 1939-1945 / Ред-сост. Н.С. Лебедева. М.: Аспект Пресс, 2017. 704 с.
28. Хрущёв Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва, Информационно-издательская компания "Московские Новости", 1999.
29. Чуев Ф. Молотов. Полудержавный властелин. М, Олма-Пресс, 2002. 736 с.
30. Эрих фон Манштейн. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. М. АСТ 2009 URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=69169
31. Anderson D. Poland is ready for Soviet accord.//The New York Times.1941. July 30 .URL: https://archive.org/details/sim_new-york-times_1941-07-30_90_30503/page/n1/mode/1up
32. Dziennik Polski. 1943. . 16 kwietnia. №850 URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418314>
33. Dziennik Polski. 1943. . 16 kwietnia. №850 URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418314>
34. Dziennik Polski. 1943. . 17 kwietnia. №851 URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418315>
35. Dziennik Polski. 1943. . 19 kwietnia. №852 URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/418316>
36. Eugeniusz Duraczyński (red.), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów, Dziełje Najnowsze, Rocznik XIX. 1987. s. 91-138.
37. Churchill W. The Second World War. The Great Alliance. Vol. III. London. The Reprint Society , 1950. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.242794/mode/1up>
38. Churchill W. The Second World War. The Hinge of fate. Vol. IV. London. Cassel & Co.LTD. , 1951. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.523562/page/n3/mode/1up>
39. Polish-soviet relations 1918-1943. Official Documents. University of California, 1946. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b532493&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b532493&seq=1)
40. Polskie Documenty Dyplomatyczne 1941. red. Jacek Tebinka. Warszawa. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 2013. 976 s.
41. Volkischer beobachter. 1939. 1. September. №224. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19390901&zoom=33>
42. Volkischer beobachter. 1943.. 14. April. №104. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430414&zoom=33>
43. Volkischer beobachter. 1943. . 15. April. №105. URL: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430415&zoom=33>

44. Барабаш В. Советско-польская граница в дипломатической борьбе между СССР и польским эмигрантским правительством в период Второй мировой войны. Белорусский исторический обзор, Минск. 2019, №1(1) с. 53-79
45. Гавриловец Л. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. Thesaurus. Выпуск XIII. Установа адукацыі Магілёўскі інстытут Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь. 2024. с 9-17.
46. Гловацки А. Сложные пути польско-советских отношений в годы Второй Мировой войны. Acta universitatis Lodzianis, Folia Historica 51. 1994. с. 161-172.
47. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
48. Иванов Ю. Польская армия генерала В. Андерса в СССР (август 1941 — август 1942 года). «Новая и новейшая история». 2012. № 3. с. 52-58.
49. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В шести томах. Том второй. М., Военное издательство министерства обороны Союза ССР. 1961. 682 с.
50. История Польши. Т.2. Под ред. Ф. Зуева, А. Манусевича, И. Издательство академии наук СССР. М, 1958. 668 с.
51. Катынь. Пленники мобъявленной войны. Под общ. ред. А.Н. Яковлева. М, 1999. 607 с.
52. Лебедева Н.С. Армия Андерса в документах российских архивов. (Институт всеобщей истории РАН). 1997.
53. Лебедева Н.С. Катынь. Преступление против человечества. М. : Прогресс: Культура, 1994.
- 54 Матвеев Г. Трагедия красноармейцев в польском плену // Живая история, 2016, №5 (12). с. 37-43
55. Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. — М.: Вече, 2001 URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=70975
56. Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. отв. Ред. П. Н. Ольшанский. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1982. 280 с.
57. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII - поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.
58. Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3-1). СССР и Польша. М.: ТЕРРА, 1994. 492 с.
59. Такер Р. С. Сталин. Путь к власти. 1879-1929. — М.: Прогресс, 1991.

60. Такер Р. Сталин диктатор. У власти 1928-1941. Центрполиграф, 2013. 798 с.
61. Чайковський А. Радянсько-польські військово-політичні відносини напередодні та в умовах Другої Світової війни // Архіви України. 2014. № 2. с. 215-236.
62. Чуев Ф. Молотов. Полудержавный властелин. М, Олма-Пресс, 2002. 736 с.
63. Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. Российская политическая энциклопедия. 2009. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=75249
64. Czesław Brzoza, Andrzej Leon Sowa, Historia Polski 1918–1945. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. - 754 с.
65. Davies N. No Simple Victory: Europe at War 1939-1945. Penguin Books, 2008. 592 p.
66. Wiczorkiewicz P.P. Kampania 1939 roku. W-wa, 2001. URL: http://niniwa22.cba.pl/bilans_kampanii.htm
67. Mariusz Wołos. An Ally for Show. Soviet Diplomats and the Visit of General Władysław Sikorski to the Soviet Union in 1941. 2024. URL: <http://www.arei-journal.pl/articles/display/84>
68. Kampania polska 1939 roku. red. Juliusz Tym. Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2024. 290 s.
69. Kochanski, Halik. The eagle unbowed : Poland and the Poles in the Second World War . First Harvard University Press edition. 2012 783 p.
70. Yisrael Gutman. Jews in General Anders' Army In the Soviet Union. Yad Vashem Studies, Vol. XII, Yad Vashem, Jerusalem, 1977. URL: <https://www.yadvashem.org/articles/academic/jews-anders-army.html>

Резюме

Робота присвячена дослідженню проблем радянсько-польських відносин у період з 1941 - 1943 рр. , їх перебігу та наслідкам. У роботі розглядаються і висвітлюються передумови відновлення дипломатичних відносин між радянським урядом та польським емігрантським урядом у 1941р., а також з'ясовуються основні положення угоди Сікорського-Майського і її наслідки; показується процес формування польських військових частин на території СРСР, висвітлюються проблеми, що виникали у процесі формування армії, а також встановлюються причини і наслідки виведення цих військових частин в Іран; аналізується перебіг радянсько-польських відносин у 1942 - 1943рр., та розкривається вплив Катинської трагедії на розрив відносин між урядами СРСР та польським урядом В. Сікорського у квітні 1943р та їх наслідки.

Ключові слова: Радянсько-польські відносини, угода Сікорського-Майського, армія Андерса, емігрантський уряд, Катинська трагедія.

Resume

The thesis is devoted to the study of the problems of Soviet-Polish relations in the period from 1941 to 1943, their course and consequences. The work examines and highlights the prerequisites for the restoration of diplomatic relations between the Soviet government and the Polish government in exile in 1941, and also clarifies the main provisions of the Sikorski-Maiski agreement and its consequences; shows the process of forming Polish military units in the territory of the USSR, highlights the problems that arose in the process of forming the army, and also establishes the reasons and consequences of the withdrawal of these military units to Iran; analyzes the course of Soviet-Polish relations in 1942 to 1943, and reveals the influence of the Katyn tragedy on the rupture of relations between the governments of the USSR and the Polish government of W. Sikorski in April 1943 and their consequences.

Keywords: Soviet-Polish relations, Sikorski-Maiski agreement, Anders' army, émigré government, Katyn tragedy.